Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет
Катедра української мови імені професора Івана Ковалика

Зоряна Купчинська, Володимир Пілецький

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів

Видання третє, виправлене та доповнене

Львів – 2024

Рекомендувала катедра української мови імені професора Івана Ковалика Львівського національного університету ім. Івана Франка, протокол № 11 від 26 червня 2024 року

Навчальний посібник містить завдання для практичних занять з історичної фонетики, морфології і синтаксису, які охоплюють основні теми вишівського курсу історичної граматики, а також короткі мовно-історичні коментарі до кожної з тем практичних занять. У ньому також подано типові тести з історичної фонетики та морфології. Книгу призначено для студентів філологічних факультетів університетів

ВСТУП

Історична граматика – важливий і необхідний компонент програми професійної філологічної освіти. Історична граматика української мови дає студентові знання з історії розвитку звукової системи (фонетики і фонології), граматичної будови (морфології і синтаксису), словотвору, лексики і фразеології; готує до вивчення курсу історії української літературної мови; вчить аналізувати явища, процеси й закономірності розвитку сучасної української мови, усвідомлювати їхню суть.

Завдання курсу "Історія української мови" – показати процес виникнення та розвитку української мови, формування її фонетичної і фонологічної систем, граматичної будови - морфології й синтаксису, розбудови лексичного складу й фразеології. Історична основа дасть змогу глибоко зрозуміти й науково пояснити явища сучасної української мови.

Мета курсу – допомогти студентові засвоїти основні процеси формування й становлення української мови, засвідчити її безперервний історичний розвиток та вдосконалення, з’ясувати взаємодію між окремими структурними мовними явищами, зрозуміти загальновнутрішні й часткові закони мови.

Засвоєння теоретичних засад курсу історичної граматики дає змогу: зрозуміти головні процеси виникнення, формування й розвитку української мови; глибоко осмислити мовні явища; пізнати дію внутрішніх законів мови; усвідомити зв’язок між окремими структурними мовними явищами; аналізувати мову як суспільне явище.

Практичне значення курсу історичної граматики полягає в тому, що він допоможе студентами: глибше усвідомлювати факти сучасної української літературної

мови, зокрема історію фонологічних чергувань, орфоепічних норм та традиційної орфографії, уживання паралельних форм та ін.; повніше засвоїти курс історії літературної мови; осмисленіше сприймати курс давньої української літератури; фахово аналізувати мовні явища й засвоювати історичні норми сучасної української мови; правильно читати давні писемні пам'ятки й розуміти їх зміст; пояснювати використання архаїзмів у текстах сучасних творів на історичну тематику.

ЗМІСТ КУРСУ

Вступ

Предмет і завдання курсу історії української мови як наукової дисципліни, його загальнотеоретичне (пізнавальне) й практичне значення.

Зв'язок історії мови з іншими дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, діалектологією, історією народу, загальним мовознавством, порівняльно-історичною граматикою слов'янських мов, старослов'янською мовою, археологією, етнографією, фольклористикою, нумізматикою, сфрагістикою).

Основні джерела вивчення історії української мови (сучасна українська мова в її діалектах та літературній формі, писемні пам'ятки, свідчення споріднених мов, лексичні запозичення східнослов'янських мов і зі східнослов'янських до інших, топонімія, письмові свідчення іноземних джерел).

Найважливіші етапи розвитку історичної граматики української мови. Вклад українських учених (М.Максимовича, О.Потебні, П.Житецького, К.Михальчука, А.Кримського, Л.Булаховського, І.Свєнціцького, М.Грунського, П.Ковалева, М.Жовтобрюха, С.Бевзенка, С.Самійленка, Л.Гумецької, І.Керницького, Ю.Шевельова, В.Німчука, В.Русанівського та ін.) у вивчення історії української мови.

Мовна спорідненість слов'янських народів. Праіндоєвропейська й праслов'янська мови. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Різні погляди вчених на походження української мови та термінів "давньоруська мова", "давньоруський період" (П.Житецький, К.Михальчук, О.Потебня, О.Шахматов, А.Кримський, І.Огієнко, Л.Булаховський, М.Державін, О.Колесса, І.Свєнціцький, С.Смаль-Стоцький, Ф.Філін, П.Ковалів, Ю.Шевельов, О.Горбач, В.Німчук, Г.Півторак та ін.).

Проблема періодизації історії української мови (Ю.Шевельов, О.Горбач, Ю.Карпенко, М.Жовтобрюх, М.Бойчук, П.Тимошенко, В.Німчук, Г.Півторак та ін.).

Питання про виникнення письма й літературної мови у східних слов'ян. Розвиток письменства в Київській державі.

Фонетика

Предмет історичної фонетики. Проблема періодизації історичної фонетики української мови. Дописемний і писемний етапи у формуванні звукової системи української мови. Відбиття фонетичних процесів дописемного етапу в звуковій системі староукраїнської мови раннього періоду. Процеси, спільні для всіх слов'янських мов або властиві лише мові східних слов'ян чи окремим діалектам: I, II, Ш, IV палаталізації задньоязикових **г**, **к**, **х**, пом'якшення приголосних в сполученні з **j**, поява вставного [**л**] після губних, структура складу (закон відкритого складу, закон складового сингармонізму, переміщення приголосних на межі складу, поява носових голосних), розвиток протези. Чергування голосних і приголосних.

Звукові зміни протоукраїнського періоду (VI – X ст.). Розвиток повноголосся, умови його творення. Зміна сполучень **ор, ол** перед приголосними на початку слів у **ра**, **ла**, **ро**, **ло** залежно від інтонації. Зміна початкового **je** в **о** на початку слів.

Звукові зміни давньоукраїнської мови писемного періоду (XI – XШ ст.). Система голосних. Голосні повного творення й зредуковані. Голосні на початку слова. Система приголосних. Приголосні тверді, напівпом'якшені й м'які. Зміна у вимові африкат.

Історія зредукованих голосних **ъ**, **ь.** Позиції і рефлекси зредукованих **ъ**, **ь**. Занепад їх у слабкій позиції й зміна в **о**, **е** – в сильній. Випадки відхилень від цієї закономірності. Рефлексація напружених голосних **ъ**, **ь** у позиції перед [**й**].

Наслідки занепаду зредукованих **ъ**, **ь** у системі голосних (зменшення кількості голосних фонем, зменшення кількості диференціальних ознак у системі голосних фонем, розширення функціональної ролі голосних фонем **о**, **е**, припинення дії закону відкритого складу, скорочення кількості складів у слові, виникнення закритих складів, чергування **о**, **е** з нулем звука, поява вставних **о**, **е**, подовження голосних, розвиток приставного **и**(**і**) та **о**, поява нових дифтонгів).

Наслідки занепаду зредукованих **ъ**, **ь** у системі приголосних (поява нових груп приголосних, спрощення в групах приголосних, втрата звука **л**, вставні приголосні **д**, **т**, асиміляція й дисиміляція приголосних, подовження палаталізованих приголосних внаслідок асиміляції звука **j**, депалаталізація приголосних, пом'якшення [**с**] у складі прикметникового суфікса **-ск-** (із **-ьск-**), втрата дзвінкості кінцевих приголосних, зміна [**л**] на [**ў**]). Дискусія про т.зв. новий [**л**]. Сполуки зредукованих голосних з плавними приголосними **р**, **л**. Історія **ъ**, **ь** після плавних перед приголосними, їх зміна в **ро**, **ло** та **ри**, **ли** та інші рефлекси в діалектах української мови.

Пізніші фонетичні зміни в українській мові (XIV – XVШ ст.). Перехід етимологічних **о**, **е** в **і**, відсутність такого чергування в низці слів. Зміна [**о**] в [**а**], зближення голосних [**о**] й [**у**]. Ствердіння колишніх напівм'яких і м'яких приголосних. Хронологія цих явищ. Ствердіння приголосних

перед **е** та **и**. Історія етимологічних **и**(**і**) та **ы.** Історія шиплячих звуків та звука [**ц**]. Перехід **е** в **о** після шиплячих та й. Причини відсутності такого переходу. Історія губних приголосних. Поява звука [**ф**], африкат [**дж**], [**дз**]. Протетичні приголосні. Умови їх появи. Приголосний [**г**]. Час його фіксації в українських пам'ятках. Ствердіння м'якого приголосного **р'**.

Студенти повинні вміти:

- порівнювати фонологічні системи індоєвропейської та праслов'янської мови на різних етапах їх існування;
- аналізувати зміни в фонологічній системі праслов'янської мови та їх відображення в мові українській;
- пояснювати сутність закону відкритого складу та з'ясовувати його наслідки в системі голосних і приголосних;
- виявляти звукові зміни протоукраїнського періоду та розглядати їх історію на фоні інших слов'янських мов, аналізувати фонологічну систему давньої української мови дописемного періоду;
- визначати позиції зредукованих голосних та виявляти зміни в системі голосних та приголосних, пов'язані із занепадом зредукованих;
- розрізняти зміни, пов'язані із занепадом зредукованих, і звукові зміни пізнішого періоду;
- пояснювати природу специфічних українських мовних особливостей (чергування **о**, **е** з **і**, чергування **о** з **е** після шиплячих та **й**, поява **и** на місці слабких зредукованих після **р**, **л**, злиття давніх **и**, **ы** в одному звукові, ствердіння приголосних перед **е**, **и** тощо).

Морфологія

Предмет і завдання історичної морфології. Загальна характеристика морфологічної будови староукраїнської мови

на час появи найдавніших писемних пам’яток. Система словотвору й словозміни. Будова слова. Зв’язок фонетичних змін із змінами в галузі морфологічної будови мови, чергування, успадковані від дописемної епохи. Характеристика частин мови та їхнє формування у староукраїнський період.

Іменник. Граматичні категорії іменників (рід, число, відмінок, категорія істот-неістот). Зміна роду деяких іменників. Вагання в граматичному роді.

Занепад двоїни й залишки її в українських говорах та в окремих словах сучасної української літературної мови. Словотвір іменників. Продуктивні й непродуктивні суфікси. Спільнослов'янські іменникові суфікси, спільносхіднослов’янські іменникові суфікси, українські словотворчі іменникові суфікси. Іншомовні суфікси. Словотворчі функції іменникових суфіксів. Префіксація. Префіксально-суфіксальний і безафіксний способи словотворення. Словоскладання. Субстантивація.

Багатотипність відмінювання іменників у давній українській мові. Поділ іменників за основами. Процеси змішування основ у давніх писемних пам’ятках. Витворення сучасних відмін іменників української мови. Причини перебудови колишніх шести типів відмінювання в сучасні чотири. Формування І відміни іменників та історія їх відмінкових закінчень. Формування П відміни іменників та історія їх відмінкових закінчень. Формування III і IV відмін іменників та історія їх відмінкових закінчень.

Займенник. Система відмінювання й словотвору займенників на час появи письменства. Історія особових і зворотного займенників. Уживання енклітичних форм займенників. Історія форм предметно-особового займенника. Історія форм неособових, родових і неродових займенників (вказівних, присвійних, означальних, неозначених, заперечних, питальних).

Прикметник. Загальні відомості. Шляхи утворення прикметника як окремої частини мови зі специфічними словотвірними, граматичними й семантичними показниками. О.Потебня, О.Шахматов, Ф.Міклошич про виникнення прикметників. Словотвір прикметників. Найпродуктивніші суфікси й префікси в українській мові києворуського періоду, використовувані при утворенні відносних, присвійних і якісних прикметників. Короткі (нечленні, іменні) прикметники та їхня історія, відмінювання й уживання.

Повні (членні, займенникові) форми прикметників. Особливості розвитку повних прикметників у староукраїнській мові, їх відмінювання. Утворення стягнених форм прикметників. Збереження нестягнених форм у діалектах та фольклорі. Заміна двоїни формами множини. Втрата категорії роду в множині.

Ступені порівняння прикметників, історія їхніх форм у спільнослов'янській та староукраїнській мовах.

Числівник. Загальні відомості про числівник. Його виникнення та історичний розвиток. Словотвір власне кількісних числівників. Словотвір дробових і збірних числівників. Словотвір порядкових числівників.

Історія форм простих і складених числівників. Причини наявності паралельних відмінкових форм. Історія форм дробових і збірних числівників. Історія форм порядкових числівників.

Дієслово. Загальні відомості про дієслово. Головні граматичні категорії дієслова (вид, стан, спосіб, особа, час, число, перехідність/неперехідність), історія їхнього розвитку.

Основи дієслів. Класи дієслів (інфінітива і теперішнього часу).

Історія форм теперішнього часу. Особові форми тематичних і атематичних дієслів. Втрата **-ть** у 3-ій ос. одн. дієслів I-III класів, його збереження в 3-ій ос. одн. дієслів IV класу.

Історія форм минулих часів. Значення, спосіб творення, специфічні особливості аориста, імперфекта, перфекта, плюсквамперфекта. Поступові зміни у системі форм минулих часів дієслова. Занепад аориста та імперфекта і його причини. Залишки аориста в південно-західних говорах. Зміна форм перфекта й плюсквамперфекта, утворення сучасних форм минулого часу. Залишки форм перфекта в південно-західних говорах. Формування сучасних форм давноминулого часу.

Історія форм майбутнього часу. Проста й складена форми майбутнього часу. Відмежування простої форми майбутнього часу від форм теперішнього часу в зв'язку з розвитком категорії виду. Майбутній час недоконаного виду з допоміжним дієсловом *быти*. Його залишки в південно-західних говорах. Перетворення майбутнього часу з допоміжним дієсловом *яти* на складену форму сучасної української мови.

Історія умовного способу. Занепад аористичної форми допоміжного дієслова бити в умовному способі й перетворення її на частку *би(б).* Залишки старої форми умовного способу в південно-західних говорах.

Форми наказового способу тематичних і атематичних дієслів та їхня історія.

Інфінітив, супін та їхня історія. Дієприкметник. Історія нечленних та членних дієприкметників. Історія активних і пасивних дієприкметників теперішнього й минулого часів. Утворення безособових форм на **-но**, **-то**.

Виникнення й творення дієприслівників.

Прислівник. Загальні відомості про прислівники (їх виникнення, словотвірна структура, взаємозв’язок з іншими категоріями слів, тривалий історичний шлях розвитку). Первинні й вторинні прислівники. Відзайменникові прислівники. Відіменникові, відприкметникові та відчислівникові прислівники. Віддієслівні прислівники.

Прислівники, утворені способом редуплікації, об'єднання різних форм слова, близькозначних слів, а також антонімів.

Службові слова. Виникнення й формування первинних і вторинних (похідних) прийменників, первинних і вторинних (похідних), а також простих, складних і складених сполучників, первинних і вторинних, словотворчих і формотворчих часток.

Вигуки. Виникнення вигуків і звуконаслідувань.

Студенти повинні вміти:

- аналізувати тенденції формування й розвитку граматичних категорій іменних частин мови (роду, числа й відмінка усіх іменних частин мови, ступенів порівняння прикметника);
- з'ясовувати зміни граматичних форм іменних частин мови;
- визначати роль і місце внутрішньомовних і позамовних чинників у розвитку граматичних значень і форм;
- робити граматичний аналіз іменних частин мови;
- аналізувати тенденції формування й розвитку граматичних категорій дієслова (виду, способу, часу, особи, числа);
- з'ясовувати історію змін в особових і неособових дієслівних формах;
- визначати ґенезу та функції прислівника й службових частин мови на різних етапах їх розвитку;
- здійснювати морфологічний аналіз усіх дієслівних форм, а також прислівників та службових частин мови.

Синтаксис

Предмет і завдання історичного синтаксису. Загальна характеристика синтаксичної будови староукраїнської мови раннього та інших періодів порівняно з сучасною українською мовою.

Просте речення у староукраїнській мові. Головні типи простих речень. Будова простих розповідних речень. Засоби оформлення питальних речень. Особливості вираження заперечення в простих реченнях.

Просте двоскладне речення. Головні члени речення. Засоби вираження простого й складеного дієслівного присудка. Складені іменні присудки з іменниками, прикметниками, дієприкметниками, займенниками, числівниками. Зв'язок присудка з підметом.

Конструкції з атрибутивним, об'єктним та іншими значеннями. Конструкції з подвійними відмінками.

Односкладні речення: означено-особові, неозначено-особові, безособові, номінативні. Просте ускладнене речення. Речення з однорідними членами, вставними словами і відокремленими зворотами. Речення з давальним самостійним.

Розвиток складного речення. Безсполучникові та сполучникові складні речення. Складносурядні та складнопідрядні речення. Історія розвитку конструкцій з непрямою мовою. Особливості порядку слів. Загальні закономірності в розвитку синтаксичної будови української мови.

Студенти повинні вміти:

- аналізувати тенденції історичного розвитку синтаксичної структури простих та складних речень від давньоукраїнського періоду до новітнього та порівнювати давні та сучасні засоби вираження членів речення в них;
- з'ясовувати специфіку граматичних відношень і зв'язків у межах простих і складних речень на різних історичних етапах розвиту української мови.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття 1

Тема. ***Походження та основні періоди розвитку української мови***

Становлення української мови – це довгий історичний процес, що триває протягом багатьох століть. Підсумовуючи результати найновіших досліджень про походження української мови, що виходять поза межі офіційної радянської доктрини про наявність спільної для трьох східнослов'янських народів давньоруської мови (праці Ю.Шевельова, О.Горбача, В.Німчука, Г.Півторака, О.Царука), можемо зробити висновок про існування п'ятьох основних періодів історичного розвитку української мови:

1. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI ст. н.е.). У праслов'янську добу виникають мовні риси, що відрізняють слов'янські мови від інших європейських: зникають протиставлення між довгими і короткими голосними, відбуваються палаталізації приголосних, з'являється притаманне слов'янським мовам відмінювання за іменними основами та дієвідмінювання за дієслівними класами, діє закон відкритого складу.

2. Протоукраїнська мова (VII – X ст.). З'являються два протоукраїнські діалектні масиви – північний і південний, зароджуються окремі діалектні особливості, які пізніше стануть прикметними рисами української мови.

3. Староукраїнська мова (XI – XIV ст.). Формуються власне українські звукові особливості (зміна [ѣ] в [і], перехід [е→о] після шиплячих та [й], злиття [і], [ы] у високо-середньому [и]), виникають прикметні українські морфологічні риси (збереження закінчення **-у** в іменникових формах родового однини чоловічого роду, паралельне існування форм давального однини із закінченнями **-ові**, **-у**,

відпадання закінчення **-ть** в дієслівних формах 3 особи однини теперішнього часу), з'являється специфічна українська лексика. Мову цього періоду в пам'ятках називають руською або слов'янською.

4. Середньоукраїнська мова (XV – кінець XVIII ст.).

Завершується формування звукової системи української мови, розвиваються різновиди простих і складних речень, лексичний склад мови збагачується новими словами. Мову цього періоду в пам'ятках називають українською, руською, малоруською, козацьким язиком.

5. Нова українська мова (з кінця XVIII ст. – дотепер).

Літературна мова формується на діалектній основі, розвиваються всі її стильові різновиди, поступово усталюються орфоепічні, орфографічні, лексичні, морфологічні та синтаксичні норми, закріплюється офіційна назва мови.

Завдання 1. На думку Ю.Шевельова, основні періоди розвитку української мови такі:

протоукраїнський – до середини XI ст.;

давньоукраїнський – від середини XI до кінця XIV ст.;

ранньосередньоукраїнський – від початку XV до середини XVI ст.;

середньоукраїнський – від середини XVI ст. до перших років XVIII ст.;

пізньосередньоукраїнський – решта XVIII ст.;

сучасний – від останніх років XVIII ст. і дотепер.

З'ясуйте, на яких засадах базується така періодизація.

Завдання 2. О.Горбач виділив два етапи в розвитку української мови:

I. Етап виникнення української мови серед інших слов'янських мов: 1) праіндоєвропейська доба (2000 р. до н.е.); 2) балтослов'янська доба(1500 – 1300 р. до н.е.);

3) праслов'янська доба (1300 р. до н.е. – 500/800 н.е.); 4) протосхіднослов'янська доба (500/800 – 900/1000 н.е.).

II. Виникнення української мови в двох її діалектах – південно-західному і північно-східному (XI–XII – XV ст.).

Визначте, які мовні факти лежать в основі такого поділу.

Завдання 3. М.Бойчук визначає такі історичні періоди формування української мови:

I. Незадокументований період:

1) спільнослов'янська мова (до VI ст. н.е.);

2) давня спільносхіднослов'янська (антська) мова (VI – VIII ст.):

3) давньоруська мова початкового періоду (IX – поч. XI ст.).

II. Задокументований період:

1) давньоруська мова пізнішого періоду (XI – XIII ст.);
2) українська мова (початок XIV – XX ст.).

На думку Ф.Медведєва, основними періодами в історичному розвитку української мови є:

1) древньоруська мова (приблизно з початку VII до XIV ст.);
2) мова російської, української й білоруської народностей (з XIV до XVIII ст.);
3) російська, українська та білоруська національні мови (з XVIII ст. до нашого часу).

Подумайте, що спільне та відмінне в обох періодизаціях.

Завдання 4. Ю.Карпенко визначає такі етапи розвитку української мови:

1) праслов'янська мова (кінець II тис. до н. е.);

2) спільна мова східних і південних слов'ян (II ст. до н. е. – IV ст. н. е.);

3) спільносхіднослов'янська мова (IV – X ст.) – антська мова (IV – VII ст.), давньоруська мова (VIII – X ст.);

4) давньоукраїнська мова (XI – XIV ст.);
5) староукраїнська мова (XV – XVIII ст.);
6) нова українська мова (XIX – XX ст.).

Поміркуйте, чому вчений виділяє спільні мови в південних та західних слов'ян, з одного боку, і в східних – з другого.

Завдання 5. В.Німчук запропонував таку періодизацію історії української мови:

1) праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі (до VI – VII ст.);
2) прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами (з VII –VIII до X ст.);
3) давньоруськоукраїнська мова (XI – XIII ст.);
4) середньоукраїнська, або середньоукраїноруська, мова (з XIV – XV до кінця XVII ст.):

– рання середньоукраїнська мова (з XIV – XV до першої половини XVI ст.);
– пізня середньоукраїнська мова (друга половина XVI – кінець XVII ст.);

5) новоукраїнська мова (від кінця XVII ст.).

Назвіть мовні факти, на підставі яких дослідник стверджує, що вже в XI – XIII ст. існувала давньоруськоукраїнська мова.

Завдання 6. Поміркуйте, чому сучасні українські мовознавці неоднаково визначають часові межі протоукраїнського та давньоукраїнського періодів в історії української мови.

Список літератури

1. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С.17-46.
2. *Горбач О.* Засади періодизації історії української мови й етапи її розвитку. // Міжнародний конгрес україністів: доповіді і повідомлення. – Львів, 1993. – С. 7-12.

3. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С.12-17.
4. *Карпенко Юрій*. Коли і як виникла українська мова. // Мовознавство: тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів. – Х., 1996. – С.75-81.
5. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 10-21.
6. *Медведєв Ф.П.* Вступ до курсу історії української мови. Навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. – Х., 1965.
7. *Німчук В.В*. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. // Мовознавство. – 1997. – № 6. – С. 3-5; 1998. – №1. – С. 3-13.
8. *Павленко Л.П*. Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С.19-21.
9. *Півторак* Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.
10. *Царук О.* Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Д., 1998.
11. *Шевельов Юрій*. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 54-55.

Практичне заняття 2

Тема. ***Відображення в староукраїнській мові фонетичних процесів спільнослов'янської мови. Перша, друга, третя перехідні палаталізації. Пом'якшення приголосних у сполученні з [j]***

Перехідні пом'якшення приголосних – це одна з найсуттєвіших змін звукового ладу спільнослов'янської мови, наслідком якої стала поява нових пом'якшених приголосних, що відрізняють її від мови праіндоєвропейської, в якій усі приголосні були тверді. Ці зміни відбувалися під впливом голосних звуків переднього ряду та звука [j].

Перехідні пом’якшення задньоязикових приголосних [**ґ**], [**к**], [**х**] під впливом голосних переднього ряду називають першою, другою, третьою палаталізацією.

Перша палаталізація – це зміна задньоязикових приголосних [**ґ**], [**к**], [**х**] на передньоязикові ясенні [**ж´**], [**ч´**], [**ш´**] перед голосними переднього ряду, які в староукраїнській мові на письмі позначалися буквами **и**, **є**, **ь** (**бѣгъ** – **бѣжиши**, **коса** – **чєсати**, **страхъ** – **страшьно**), а також перед звуком [**ä**], що виник на місці колишнього носового [**ę**]: **крикъ** – **кричати** (із *krikęti). Перша палаталізація задньоязикових серед перехідних пом’якшень приголосних історично найдавніша (I – II ст.н.е), її наслідки зберегли всі слов’янські мови.

Друга палаталізація – це зміна задньоязикових приголосних [**ґ**], [**к**], [**х**] на передньоязикові зубні [**з´**], [**ц´**], [**с´**] перед голосними переднього ряду дифтонгічного походження. В староукраїнській мові ці голосні на письмі позначали двома буквами – **ѣ** та **и**: **нога** – **нозѣ**, **вълкъ** – **вълци**, **муха** – **мусѣ**. Друга палаталізація історично пізніша, ніж перша, (приблизно III ст.н.е.), її наслідки, як і першої, також збереглися у всіх слов’янських мовах. У деяких словах [**г**], [**к**] змінилися на [**з´**], [**ц´**] у сполуці із сонорним [**в**]: **звѣзда**, **цвѣтъ** (однак у західнослов’янських мовах первісні **g**, **k** не палаталізувались і збереглися до сьогодні, напр. польськ. *gwiazda, kwiat*).

Третя палаталізація – це зміна задньоязикових приголосних [**ґ**], [**к**], [**х**] на передньоязикові зубні [**з´**], [**ц´**], [**с´**] після голосних переднього ряду. В староукраїнській мові маємо тільки її наслідки – звуки [**з´**] і [**ц´**] після голосних переднього ряду (*kъnęgъ → **кънѧзь**, *likъ → **лицє**, *vьxe → **вьсє**). У деяких словах між голосним переднього ряду [**ь**] та пом’якшеним приголосним може бути звук [**р**]: **дьрзати**, **съзєрцати**.

Під впливом звука [**j**] змін зазнали всі три основні групи приголосних – губні, передньоязикові та задньоязикові.

Унаслідок асиміляції середньоязикового звука [**j**] до **губних** приголосних на його місці з’являється

передньоязиково-ясенний [**л´**]. Ця зміна, що відбулася ще в праслов'янській мові, в мові староукраїнській відображена як чергування **б** – **бл´**, **в** – **вл´**, **п** – **пл´**, **м** – **мл´**: **любити** – **люблѭ**, **ловити** – **ловлѭ**, **капати – каплѭ**, **ломити** – **ломлю**.

Передньоязикові **зубні** приголосні [**д**], [**т**], [**з**], [**с**] під впливом звука [**j**] в праслов'янській мові перетворилися на передньоязикові **ясенні** м'які [**ʒ´**], [**ч´**], [**ж´**], [**ш´**]. Складний для вимови звук [**ʒ´**] втратив першу свою частину – проривний [**д**], через що звук [**ж´**] з'явився на місці колишніх двох передньоязикових приголосних – [**д**] і [**з**]. У староукраїнській мові як наслідки впливу [**j**] на [**д**], [**т**], [**з**], [**с**] збереглися такі чергування: **д** – **ж´**, **т** – **ч´**, **з** – **ж´**, **с** – **ш´**: **дадять** – **дажь**, **крутити** – **круча**, **рѣзати** – **рѣжу**, **просити** – **прошу**. У сучасній українській мові звук [**д**] чергується із двома шиплячими приголосними – історично давнішим [**ʒ**] і пізнішим [**ж**] (*ходити – ходжу, проїдати – їжа*). Передньоязикові приголосні [**д**] і [**т**] зазнали впливу [**j**] наприкінці існування спільнослов'янської мови, бо збережені наслідки такого впливу неоднакові в кожній із трьох груп слов'янських мов. Наприклад, у старослов'янській мові на місці [**д**] маємо [**жд**], а на місці [**т**] – [**шт**]: **жажда**, **свѣшта**.

Наслідком впливу [**j**] на передньоязикові [**н**], [**л**], [**р**] стала поява на їх місці м'яких відповідників – звуків [**н´**], [**л´**], [**р´**]: **конь**, **полє**, **морє** (із *konjь, *poljo, *morjo).

Задньоязикові приголосні [**ґ**], [**к**], [**х**], як і передньоязикові зубні [**д**], [**т**], [**з**], [**с**], під впливом [**j**] перетворилися на м'які передньоязикові ясенні [**ж´**], [**ч´**], [**ш´**]: **другъ** – **дружу**, **плакати** – **плачу**, **сухъ** – **суша**.

М'який шиплячий приголосний [**ч´**] з'являвся в праслов'янській мові не тільки внаслідок перехідного пом'якшення [**к**] перед голосним переднього ряду (**вълкъ – вълчє**) чи впливу звука [**j**] на [**к**] і [**т**] (**крикъ** – **кричу**, **платити** – **плачу**), а й у результаті взаємодії первісних задньоязикових [**ґ**], [**к**] з пом'якшеним [**т´**]: **мочи** (із *mogti), **рєчи** (із *rekti), **ночь** (із *noktь).

Завдання 1. Поясніть, чому в сучасній українській мові відбувається чергування у словах.

Біг – біжиш; тяга – тяжко; книга – книжка; крик – кричати; коса – чесати; рука – ручка; страх – страшно; задуха – душно.

Завдання 2. Розділіть слова на три групи: до першої – належать ті з них, в яких відбулась перша палаталізація, до другої – ті, в яких відбулася друга палаталізація, до третьої – ті, в яких відображена третя палаталізація.

Вражьда, человѣчьскыи, человѣцѣ, тельць, кънижьникъ, голцѣ, вазѣ, шьдъше, страси, жьньць, вълци, дъсцѣ, рожькъ, монашьскъ, чьрница.

Завдання 3. Поясніть, чому в наведених словах не відбувається зміни ***г, к, х*** на шиплячі?

Гімн, хімія, гіркий, хід, тхір, геній, кінь, кіт, херес, гідний.

Завдання 4. З'ясуйте походження свистячих приголосних ***з, ц, с*** у наведених словах.

Руцѣ, юньць, чьрница, нозѣ, стьза, мусѣ, польза, вълци, слуси, тързати, слузѣ, овьца, ловьць, мьрцати, друзи, лицє, дуси, тєльць, бєрєзи, рѣцѣ, пътица, мози, съзьрцати, цвисти, сьрдьцє, дьрзати, звѣзда, кънѧзь, яицє, жьньць, волозѣ, мачєсѣ, тъци, снъсѣ, страси, пороси, тързи, сълньцє, борьць.

Завдання 5. Поясніть історичну природу чергувань приголосних ***г, к, х – ж, ч, ш*** і ***г, к, х – з, ц, с*** у наведених словах.

Дружє, друзи, горошькъ, гороси, ножька, нозѣ, чии, ции, дължьникъ, дълзи, вълчє, вълци, душа, дуси, лъжа, лъзѣ, пастушє, пастуси, можєши, помози, пророчє, пророци, пєчєши, пьци, вороже, ворози, мъножьство, мънози, страшьнъ, страси, ручька, руцѣ, мушька, мусѣ, жєжєши, жьзи, кънижька, кънизѣ.

Завдання 6. Поясніть причини, внаслідок яких виникли м'які приголосні в наведених словах.

Суша, сторожь, пла́чу, плачу́, дружу, душа, служу, свѣча, колышу, можу, рѣжу, пишу, ноша, вѩжу, кошу, мѣшу, волѩ, колю, творю, конь, морє, гоню, зємлѩ, куплѩ, ловлю, люблю, ломлю, въпль, мєжа, рожєнъ, сѣча, лєжу, сажа, куча, круча.

Завдання 7. Поясніть, на місці яких приголосних ужито шиплячі в наведених словах.

Чьто, вълчии, кричати, свѣча, пєчи, вѣчьныи, дышати, мочи, ношу, мажу, дажь, грѣшьныи, плѩшу, ночь, слышати, хочу, стєрєчи, чьрнъ, колочу, ѣжь, горожанинъ, бєрєчи, сушити, пишу, лєчи, волочи, хожу, плачу́, дружьба, прочии, начьну, вожу, мълчати.

Завдання 8. Визначте різні типи пом'якшення задньоязикових у наведених словах і поясніть історичну природу цих чергувань.

Кънѩгыни – кънѩжє, кънѩгыни – кънѩзь, кратъкъ – кратъчаи, кратъкъ – въкратьцѣ, зорокъ – съзьрцати, льгота – польза, ликъ – личьныи, ликъ – лицє, нарєкати – нарєчєнъ, нарєкати – нарицати, вѣнъкъ – вѣньць, городъкъ – городьць, скука – скучьнъ, скука – скуцѣ, горѣти – жьгу, жьгу – жьзи, тѩга – тѩжьба, тѩгати – сътѩзатисѩ, мьркнути – мьрцати, дѣвъка – дѣвица, рука – ручьныи, рука – руцѣ, тєлъка – тєльць,

учєникъ – учєница, рогъ – рожькъ, рогъ – рози, прорѣха – прорѣсѣ, вълкъ – вълчькъ, вълчькъ – вълчица.

Завдання 9. Поділіть слова на дві групи: старослов'янізми і староукраїнські слова. Які їхні ознаки?

Сажа, осаждати, ворочати, вращати, вожу, вожденикє, межа, межда, одєжа, одєжда, жажа, жажда, свѣча, освѣщєникє.

Питання для перевірки

1. Що розуміють під першою перехідною палаталізацією задньоязикових ***г, к, х***?
2. Коли і в яких формах слів вона відбувалась?
3. Наведіть приклади першої перехідної палаталізації задньоязикових у слов'янських мовах.
4. Що розуміють під другою перехідною палаталізацією? Наведіть приклади.
5. Що розуміють під третьою перехідною палаталізацією? Наведіть приклади.
6. У чому полягає відмінність між другою й третьою палаталізаціями задньоязикових ***г, к, х***? Коли вони відбувалися?
7. Які фонетичні процеси відбувалися в сполученні приголосних з ***[j]***?
8. Як впливав ***[j]*** на ***г, к, х***? Наведіть приклади.
9. Які зміни відбувалися в сполученні ***з, с*** з ***[j]***? Наведіть приклади.
10. Як впливав ***[j]*** на ***в, н, л***? Наведіть приклади.
11. Які зміни відбулися у сполученні ***д, т*** з ***[j]***? Які рефлекси дали ці сполучення в слов'янських мовах? Які є погляди щодо походження африкати ***[ǯ]***?
12. Як вплинув ***[j]*** на губні приголосні? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Фонетика. – К, 1973. – С. 86-96, 119–124.

2. *Юрій Шевельов*. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 71-103.
3. Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П. та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 32-37, 44-47.
4. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 89-93.
5. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 28-45.
6. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 28-40.

Практичне заняття № 3

Тема. ***Звукові зміни в протоукраїнській мові (VII – X ст.)***

Звукові процеси протоукраїнського періоду – це зміни, що відбулися в протоукраїнській мові після розпаду спільнослов'янської мови. Таких же змін разом з українською мовою зазнали дві інші східнослов'янські мови – російська і білоруська, але вони відсутні в західно- та південнослов'янських мовах. До найважливіших звукових процесів названого періоду належать: поява [**о**] замість [**je**] на початку слова, повноголосся, переставляння в звукосполуках [**ort**], [**olt**], деназалізація голосних, перетворення задньоязикового зімкнено-проривного звука [**ґ**] на глотковий щілинний [**г**].

Початкове [**je**] перед складом з голосним переднього ряду, крім [**ь**], змінилося в [**о**]: *jesenь, *jedinъ – ст.-у. **осєнь**, **одинъ**. Якщо в наступному складі був [**ь**] або голосний непереднього ряду, то звукосполука [**je**] в [**о**] не змінювалась: *jelь, *jego. В окремих словах зміна відбулася за аналогією: **одьна** (із *jedьna) – подібно до **одинъ**. Як і в питомих словах, звукосполука [**je**] початку старогрецьких запозичень теж могла переходити в [о]: **Олена** ← ст.-сл. Єлєна ← ст.грецьк.

Ἑλένη, **Овдотіи** ← ст.грецьк. εὐδόκιμος, **Олєфѣрко** ← ст.грецьк. ἐλεύθερος, **Овгєнья** ← ст.грецьк. εὐγενής.

Процес зміни початкового [**je**] в [**о**] розпочинається із втрати початкового протетичного [**j**] і продовжується пізнішим поступовим перетворенням невластивого протоукраїнській мові початкового [**е**] на [**о**]. Звукосполука [**je**] на початку слова не зазнала змін у південно- і західнослов'янських мовах, де вона збережена й досі.

Повноголосся – це звукосполуки [**оро**], [**оло**], [**ере**], [**еле**] між приголосними, що їх умовно позначають torot, tolot, teret, telet (де t – будь який приголосний). Воно розвинулося із давніших сполук tort, tolt, tert, telt. Сонорні [r], [l], які в такій позиції у протоукраїнських говорах були довгими складотворчими звуками, внаслідок дії закону відкритого складу втрачають свою складотворчість, розвиваючи після себе короткий голосний, який поступово перетворюється в голосний повного творення. Схематично це можна зобразити так: tor:t → tor_ot→torъt→ torot, tol:t →tol_ot→tolъt→tolot, ter:t →ter_ot→terьt→teret, напр.: kor:va→kor_ova→korъva→**корова**, mol:dъ→$mol_odъ$→molъdъ→**молодъ**, ber:gъ→$ber_egъ$→ berьgъ→**бєрєгъ**. У звукосполуці telt спочатку [е] уподібнюється до попереднього губного приголосного, а потім зміни відбуваються за схемою групи tolt: mel:ko→ mol:ko →mol_oko→molъko→**молоко**. Після шиплячих група telt змінюється на telot: **шєломъ**, **жєлобъ**.

У південнослов'янських, старочеських і старословацьких діалектах, де довгим був не сонорний приголосний, а голосний, складотворний приголосний не виділив після себе голосного; відкриття складу відбулося шляхом переставляння голосного і приголосного, причому довгий [о] перетворювався на [а]: ст.-сл. **крава**, **младъ, брѣгъ**, **млѣко**; болг. **крава**, **млат**, **бреза**, **плен**; чеськ. **kráva**, **mlat**, **březina**, **mléko**; слов. **krava**, **mlat**, **breza**, **mlieko**. У польській мові наявна тільки метатеза (без перетворення [о] в [а]): **krowa**, **mlody**, **drzewo**, **mleko**.

У звукосполуках ort, olt унаслідок дії закону відкритого складу відбулося переставляння голосного і сонорного приголосного. В одних випадках голосний [**о**] не змінювався, в інших – перетворювався в [**а**]. Це залежало від інтонації: при висхідній ort, olt перетворювались у rat, lat, при спадній – у rot, lot: *ordlo→**рало**, *olnь→**лань**, *orbota→**робота**, *oldьja→**лодия**. Переставляння голосного і приголосного властиве всім слов'янським мовам.

Успадковані від праслов'янської мови носові голосні [ę], [ǫ] в протоукраїнський період втратили носовий призвук і перетворилися в ротові [а], [у] відповідно: *męso→**мясо**, *zǫbъ→**зубъ**. Зміна[ę] зумовлена тим, що цей носовий був відкритим, у вимові зближувався з голосним переднього ряду [ä], що пізніше перетворився на голосний заднього ряду [а]; звук [ǫ] вимовлявся як носовий вузький закритий голосний непереднього ряду, артикуляційно близький до [у], тому, втративши носовий призвук, він перетворився в [у]. Унаслідок деназалізації носових в українській мові виникли чергування /а/ – /н/ – /ин/, /а/ – ен/, /а/ – /м/: жати – жну – пожинати, плем'я – племен, узяти – візьму. Носові голосні деназалізувались в усіх слов'янських мовах, крім польської (польськ. mięso, zǫb).

Спільнослов'янський зімкнено-проривний звук [g], втративши змикання, спочатку перетворився на задньоязиковий щілинний [γ]. Унаслідок пересування артикуляції назад [γ] пізніше змінився в горловий щілинний [h]. Процес перетворення схематично можна зобразити так: [g] →[γ] → [h]. Найдавніші українські писемні пам'ятки мали три способи позначення нового щілинного звука [**г**]: а) традиційне використання букви **g** (**Galich**); б) пропуск букви на місці нового звука (**осподарь**); в) вживання букви **h** (**Halicie**). Пізніші пам'ятки для позначення цього нового щілинного звука використовують літеру **г** (**гривна**), а

диграфом **кг** позначають зімкнено-проривний [**ґ**] (**кгвалтъ**, **кгды**, **Кгдыминъ**).

Зімкнено-проривний звук [**g**] у звукосполуці [**zg**] унаслідок прогресивної дисиміляції змінився на глухий [**к**]: **mozga** – **мозку (**подібно у словах *бризкати, різка***,** а в *прискати* ще й асиміляція **zk→sk**). У деяких звуконаслідувальних лексемах (*ґелґотати, ґерґотати*) давній [**g**] зберігся і до сьогодні. Проте більшість слів, у яких ми зараз вимовляємо звук [**ґ**], – це новіші запозичення з інших мов.

Десь у X ст. в протоукраїнську мову проникає два близькі за вимовою грецькі звуки – двогубний [ф] та зубний [**θ**], які тривалий час уживали в окремих запозичених словах: **фарисєи**, **θєологу**. Усному мовленню ці приголосні були чужі, тому звук [ф] у ньому заступили звуки [п], [х], [хв],[в] (**парус**, **Панас**, **Хома**, **Хведір**, **Векла**), а [**θ**]– звук [т]: **теолог**, **Текля**.

Початковий короткий голосний звук [**а**] у запозичених зі старогрецької мови словах наші предки сприймали як [о], що пізніше відображено в найдавніших писемних пам’ятках: **Олєксии** ← Αλέξιος, **олтарь** ← ἀλτάρι(ον).

Завдання 1. Порівнюючи наведені слова в різних слов’янських мовах, відтворіть їх праслов’янські корені і поясніть зміни в протоукраїнській мові.

Болг. осе́тръ, пол. jesiotr, чеськ. jesetr, ст.-у. осєтръ, укр. осетр, рос. осётр; ст.-слов. єдинъ, болг. един, пол. jeden, чеськ. jeden, ст.-у. одинъ, укр. один, рос. один; ст.-слов. єлень, болг. еле́н, пол. jeleń, чеськ. jelen, ст.-у. олєнь, укр. о́лень, рос. оле́нь; болг. елха́, слвц. jelša, ст.-у. ольха, укр. вільха, рос. ольха; ст.-слов. єзєро, болг. езеро, пол. jezioro, чеськ. jezero, ст.-у. озєро, укр. озеро, рос. озеро; ст.-слов. єсєнь, болг. есента́, пол. jeseń, чеськ. jeseň, ст.-у. осєнь, укр. осінь, рос. осень.

Завдання 2. Зіставляючи слова різних європейських мов, з'ясуйте походження носових звуків і їх відображення в староукраїнській мові.

Ст.-у. мѧсо, ст.-слов. мѧсо, д.-прус. mensa; ст.-у. путо, ст.-слов. пѫто, д.-прус. panto, лит. pántis; ст.-у. зубъ, ст.-слов. зѫбъ, лит. šambas „гострий предмет", д.-в.-нім. kamb „гребінь"; ст.-у. зять, ст.-слов. зѧть, лит. šéntas; ст.-у. колѧда, ст.-слов. колѧда, лат. calendae; ст.-у. десѧть, ст.-слов. десѧть, лат. decem, лит. dešimt; ст.-у. углъ, ст.-слов. ѫглъ, лит. anglis; д.-прус. angles; ст.-у. путь; ст.-слов. пѫть, д.-пр. pintis "шлях, дорога", лат. pons, род.в. pontis „міст", гр. ποντος "море, шлях по морю"; ст.-у. ѩти „брати, взяти", ст.- слов. ѩти, лит. imti.

Завдання 3. Використовуючи етимологічні словники, поясніть походження звуків **у**, **а** в староукраїнській мові.

Възяти, голубь, губа, гусь, дубъ, дуга, зять, кънязь, мука, мясо, начати.

Завдання 4. Поясніть історичні причини чергувань голосного зі сполукою голосного з носовим приголосним у коренях поданих слів.

Плємя – плємєнє, супругъ (упряж волів) – запрягати, дути – дъму – надымати – надъменъ, трясти – трусити, звукъ – звонъкъ – звякнути, путо – припяти – припинати, память – помьнити – поминати, мяти – мьну – розминати, начать – начьну – начинати, жати – жьму – съжимати, жати – жьну – съжинати, взяти – възьму – възимати.

Завдання 5. Від можливих спільнослов'янських коренів утворіть відповідні форми староукраїнської та старослов'янської мов. Поясніть свій вибір.

Borna, borda, baltas, velkti, volsъ, vorna,vorta, golva, gordъ, dervo, zolto, kolda, kolti, korsta, melko, morzos, norvos, pelnъ, serda, storgja, storna, červo.

Завдання 6. Спочатку доберіть староукраїнські відповідники до поданих старослов'янських слів, а потім реконструюйте можливі праслов'янські архетипи.

Жрѣбѧ, брѣгъ, брѣза, брана, брашьно, брѣшти, владѣти, Владимеръ, власть, влѣшти, врагъ, врата, гладъ, гражданинъ, грахъ, длань, ограженъ, крава, краль, млѣти, праси, прахъ, прѣдъ, срѣда, хладъ, слама, смрадъ, стражь, прѣдати стрѣшти, трѣти, чрѣда.

Завдання 7. Реконструюючи праслов'янські форми, поясніть походження початкових звукосполук у староукраїнській мові.

Ст.-у. рало, лит. árklas «соха»; ст.-у. ратаи, прус. artoys «орач»; ст.-у. лань, лит. álnis; ст.-у. лодиѩ, лит. aldijà; ст.-у. локъть, лит. alkūné; ст.-у. робота, нім. Arbeit; ст.-у. рости, лат. arduus „високий, крутий"; ст.-у. ролиѩ, лит. árti «орати»; ст.-у. лакомъ, лтс. alkans «голодний, жадний».

Завдання 8. Користуючись етимологічними словниками, з'ясуйте походження і написання слів зі звуками **о** або **йе** на початку слів.

Оверко, Овксентій, єгер, єднання, Ольга, єретик, Опанас, Оникій, Овдій, Онаній, єлей, єдність, Остап, Охрім, Олександр, Європа, єресь, єхидна.

Питання для перевірки

1. Умови зміни початкового ***йе*** в ***о***. Наведіть приклади зі слов'янських мов.
2. Що таке повноголосся? Опишіть це явище за допомогою конкретних прикладів зі слов'янських мов. Зробіть відповідні висновки.
3. Історія носових голосних.
4. Які мовні факти свідчать про появу в кінці протоукраїнського періоду нового щілинного звука [г]?
5. Яких звукових змін на протиукраїнському ґрунті зазнавали звуки в старогрецьких запозиченнях? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Фонетика. – К, 1973. – С.142-170.
2. *Юрій Шевельов*. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С.122-140; 178-191; 215-227; 266-298; 444-457.
3. Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П. та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 55-65.
4. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С.102-122.
5. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 45-51.
6. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С.40-48.

Практичне заняття 4

Тема. ***Фонетичні зміни в староукраїнській мові до XIII ст. Історія голосних ъ, ь***

У староукраїнській мові до середини XII ст., крім 7 голосних нормальної довготи ([а], [о], [у], [е], [ы], [і], [ä]) та одного дифтонга ([і^е]), існувало 2 зредуковані звуки – [ъ] та [ь]. Перший був голосний непереднього ряду середньо-високого підняття, другий – переднього ряду середньо-високого

підняття. Обидва звуки могли перебувати в одній із двох позицій – *слабкій* і *сильній*.

У *слабкій* позиції обидва звуки були:

а) в абсолютному кінці слова: **волъ**, **конь**;

б) перед складом з голосним повного творення: **къто**, **страшьно**;

в) перед складом із сильним зредукованим: **шьвьць, жьньць.**

Сильна позиція в цих звуків була:

а) перед складом зі слабким зредукованим: **ръть, пьнь**;

б) перед сонорними [**р**], [**л**], за якими стояли інші приголосні: **търгъ**, **вьрба**;

в) під наголосом: **съхнути**, **тьща**.

Зредуковані в слабкій позиції староукраїнська мова втратила (**сынъ→сын**, **дьно→дно**), а в сильній вони перетворились в голосні повного творення: [ъ]→[о], [ь]→[е], напр.: **мъхъ→мох**, **дьнь→дєнь**, **зьрно→зєрно**. Зредуковані в формах того самого слова чи в спільнокореневих словах могли бути сильними чи слабкими, тому в одній позиції вони змінювались в [о] або [е], а в іншій – зникали, що призвело до чергування вторинних [о],[е] з нулем звука: **сон** – **сна** (**сънъ←съна**), **дєнь** – **дня** (**дьнь←дьня**). Вторинні [о], [е] на місці сильних зредукованих, що чергуються з нулем звука, називають *випадними* голосними.

Крім випадних, у староукраїнській мові виникали також *вставні* голосні [о], [е]. Вони з'являлися перед сонорними [**м**], [**н**], [**л**], [**р**] внаслідок занепаду слабкого зредукованого в кінці слова: **соснъ→сосон, вѣтръ→вѣтеръ**. Після занепаду зредукованого в слабкій позиції в кінці слова сонорні спочатку перебирали на себе компенсаційну звучність, а пізніше перед ними виділявся голосний [о] або [е]: **свєкръ→свєкр→свєкор, зємль→зємл´→зємєл´**. У тих формах, де після сонорних приголосних були голосні нормальної довготи, вставні [о],[е] не розвинулися, внаслідок чого також виникло чергування [о],[е] з

нулем звука: **сосон** – **сосна**, **вітер** – **вітру**, **свекор** – **свекра**, **земель** – **земля**.

Вторинні голосні [о], [е] (випадні і вставні), які у формах того самого слова або в спільнокореневих словах чергуються з нулем звука, слід відрізняти від успадкованих зі спільнослов'янської мови т. зв. *етимологічних* [о], [е] (**ночь**, **сємь**), які з нулем звука не чергуються.

Закономірність чергування [о], [е] з нулем звука може порушуватись впливом аналогії. Так, у формах непрямих відмінків іменників **ръть**, **лъбъ**, **мъхъ**, **львъ** зредукований перебував у слабкій позиції (**ръта**, **лъба**, **мъха**, **льва**). Однак під впливом форми називного відмінка наголос із закінчення пересунувся на корінь, унаслідок чого зредукований став сильним і перетворився на голосний повного творення: **ръта́→ръ´та→рота**, **лъба́→лъ´ба→лоба**, **мъха́→мъ´ха→моха, льва́→ль´ва→лева**. У формах множини ненаголошений зредукований **ъ** змінився на голосний повного творення за аналогією до однини: **ръти́ →роти́**, **лъби́→ лоби́**. У формах множини іменника **львъ** змінювалося місце наголосу, зредукований опинявся в сильній позиції і перетворювався в [е]: **льви́ →ль´ви→ леви**. У власних назвах зі суфіксом -*ьскъ* (**Бужьскъ**, **Пиньскъ**) спочатку зредукований голосний у сильній позиції змінився в [е], а потім утратився за аналогією до форм непрямих відмінків, де він перебував у слабкій позиції: **Бужьскъ→Бужєскъ→Бужс´к** (**Бужьска**), **Пиньск→ Пинєскъ→ Пинс´к** (**Пиньска**).

Занепад зредукованих припадає на другу половину XI – першу пол. XII століття, бо втрату слабких зредукованих у середині слова пам'ятки засвідчують з другої половини XI ст.: **кнѧзь**, **книгы**, **кто**, **двѣ** замість **кънѧзь**, **кънигы**, **къто**, **дъвѣ**. На занепад слабкого зредукованого в кінці слова вказують написання ѣ замість етимологічного [е] (**камѣнь**, **сѣмь** замість **камєнь**, **сємь**), зафіксовані в писемних пам'ятках починаючи з другої половини XII століття.

Зміни зредукованих мали певні особливості в сполученні з плавними [р], [л] та звуками [й], [ĭ].

Перед [р], [л], за якими йшли приголосні, зредуковані завжди перебували в сильній позиції, тому перетворилися в [о] або [е]: **търгъ→торг**, **вълкъ→волк**, **зьрно→зерно**, **жьлтыи→желтыи**. Плавні приголосні, які після зредукованих були складотворчими, після вокалізації останніх складотворчу властивість втратили. Однак у позиції звуки між приголосними сполуки [ър], [ъл], [ьр], [ьл] зі сильними зредукованими змінювались не тільки в [ор], [ол], [ер], [ел], а й у повноголосі звукосполуки [оро], [оло], [ере], [еле]: (**мълнии →молонии**, **умьрлъ→ умєрєлъ)**. Таке повноголосся, на відміну від першого, називають другим. Схематично його можна зобразити так: tъrt, tъlt, tьrt tьlt → torot, tolot,teret, telet (тоді як перше - це tort, tolt, tert, telt→torot, tolot, teret, telet). У сучасній українській мові наслідки другого повноголосся зберегло декілька слів: *терен* (←**тьрнъ**), *толок*, діал. *черег*.

Після [р], [л] зредуковані в сильній позиції змінилися в [о], [е]: **кръвь**, **бльскъ→кров**, **блеск**. Слабкі зредуковані в цій позиції занепали, а плавні [р], [л] стали складотворчими: **дръжати**, **глътати→држати**, **глтати**. Пізніше плавні втратили складотворчу властивість і виділили після себе звук [ы]. Так на місці сполуки плавного сонорного зі слабким зредукованим з'явилися звукосполуки [ры], [лы] (*ръ, лъ, рь, ль→ры,лы*), що в пам'ятках зафіксовано як написання букв **ы**, **и** після **р**, **л**: **дрыва**, **яблыко**, **дриґота**, **блискавици**. У південно-західних говорах зафіксовано й інші рефлекси **ръ**, **лъ**, **рь**, **ль** – звукосполуки **ле**, **ер**, **ір** (*слеза, керниця, кірвавий*). Звук [и] на місці слабких зредукованих після [р], [л] є прикметною рисою сучасної української та білоруської мов.

Зредуковані голосні перед [й], [ĭ] звучали як короткі [ы], [і], про що свідчить їх позначення в староукраїнській мові буквами **ы**, **и**: **мыю**, **синии** (хоча поруч могли вживати літеру **ь**: **пьємъ**, **житьє**). У слабкій позиції ці зредуковані занепали: **бью→б'йу**, **житиє→жит´йе**, а в сильній вони перетворилися в

звуки повного творення [**ы**], [**і**]: **молодъ´йь→молодыи**, **шь´йа→шия**.

Завдання 1. Поділіть слова на склади. Зробіть висновки про будову складу, визначте характер складів.

Шьвьць, тъпътъ, дьнь, сѣдѣти, бъчела, събрати, дъва, както, тъгда, соромъ, подъшьва, скора, искати, нести, стати, свекры, грива, хромъ, триє, дробити, бръвь, струмень, сестра, плыти, свои, стрыи, слово, снѣгъ, весна, стегно, огнь, звѣрь, дворъ, хвала, вѣтръ, търгъ, вълкъ, пълкъ, върхъ.

Завдання 2. Визначте сильну та слабку позиції зредукованих ***ъ, ь*** у словах. З'ясуйте зміни, які відбулися.

Столъ, ножь, сънъ, дьнь, вьсь, също, както, чьто, правьда, сътьня, ръпътъ, тъпътъ, шьвьць, пьсьць, правьдьнъ, чьсть, узъкъ, Курьскъ, съзъвати, жьдати, събрати, лъжька, подъжьдати, бъчела, дъхорь, тьмьнъ, мъножьство, търговати, вълчица, жьлтыи, глътати, съмьрть, сльза, кърмити, зьрно, дьржати, дръва, кръвавъ; сънъ – съна; жьрьць – жьрьця; вьсь – вьсего; жьньць – жьньця; Смольньскъ – Смольньска; дьнь – дьне; лъбь – лъба; мъхъ – мъха; львъ – льва; купьць – купьця; също – сътъ (род. множ.); ручька – ручькъ (род. множ.); ножька – ножькъ (род. множ.).

Завдання 3. Відтворіть староукраїнське написання й поясніть причини розвитку в цих словах чергування ***о, е*** з нулем звука.

Темний – тьмяний; беру – брати; гонити – гнав; куток – кутка; пень – пня; сон – сну; замок – замка; орел – орла; пес – пса; правда – праведний; швець – шевця; жнець – женця; купець – купця; день – дня; сотня – сто; посол – посла; соска – ссати.

Завдання 4. Напишіть слова староукраїнською мовою. З'ясуйте походження голосного ***е***.

Земель, день, серце, каменя, кінець, шести, берег, весь, десять, пень, печі, море, тесть, борець, беру, праведний, плести, орел, мед, зерна́, швець, женцем, межа, озеро, ножем, плечем, тер, пес, шелест.

Завдання 5. Напишіть слова староукраїнською мовою. Поясніть походження голосного ***о***.

Вогонь, сон, нога, замок, пісок, повний, чого, вовк, столом, коні, овес, трьох, сльоза, небо, льон, довго, пшоно, чотири, шостий, полк, жовтий, один, поле, горло, блоха, товстий, толк, закон, свекор, лоб, народ, брова, гордий, сторож, возити, розгром, дошка, довбня, воля, потоп, глотка, ложка, його, орел, посол, ворог.

Питання для перевірки

1. Охарактеризуйте голосний ***[ъ]***.
2. Охарактеризуйте голосний ***[ь]***.
3. У яких позиціях могли стояти зредуковані ***ъ, ь***? Чим зумовлена слабка та сильна позиції зредукованих?
4. Що відбувалося зі зредукованими у слабкій і сильній позиціях? Наведіть приклади.
5. Які є міркування стосовно занепаду зредукованих ***ъ, ь*** у слабкій позиції? Яких авторів?
6. Що таке «друге повноголосся»? Наведіть приклади.
7. Які фонетичні зміни відбувалися в сполученнях зредукованих з попередніми приголосними **р**, **л** (групи ***трът***, ***тлът***, ***трьт***, ***тльт***)? Наведіть приклади.
8. Як розрізняти первинні (етимологічні) та вторинні (секундарні) ***о, е***? Наведіть приклади.
9. У яких позиціях виникли вставні ***о, е***?
10. У яких слов'янських мовах збереглися ***ъ, ь***?

Список літератури

1. Історія української мови. Фонетика. – К, 1973. – С.143-161, 175-190.
2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 55-63, 65-72.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С.119-132.
4. Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 51-56.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 51-56.

Практичні заняття 5, 6

Тема. ***Наслідки занепаду зредукованих ъ, ь у системі голосних і приголосних***

Занепад зредукованих у слабкій позиції і їх перетворення на голосні повного творення в позиції сильній, крім чергування [о], [е] з нулем звука, спричинив значну кількість важливих звукових змін у системі голосних і приголосних.

Насамперед перестав діяти закон відкритого складу і приголосний, після якого перебував зредукований, перейшов до попереднього або наступного складу: **сынъ→син**, **дьнь→день**, **съто→сто**, **кънига→книга**. Це призвело до зменшення кількості складів у слові та до появи закритих складів. Припинив дію і закон розташування звуків у межах складу за наростанням звучності.

Етимологічні голосні [о], [е] після занепаду слабких зредукованих у наступних складах в усіх південно-східних і майже в усіх південно-західних говорах змінилися в [і]: **столъ→стіл**, **сємь→сім**. Така зміна стала прикметною рисою української мови. Проте в північних та деяких південно-західних говорах відомі й інші рефлекси цих голосних.У

північних говорах зміни залежали від наголосу. У наголошеному складі на місці [о] виникли різні дифтонги: [**уˆо**], [**уˆе**], [**уˆи**], [**уˆі**] ([**стуˆол**], [**стуˆел**], [**стуˆил**], [**стуˆіл**]), а на місці [е] – дифтонг [**іˆе**]([**сіˆем**]). У ненаголошеній позиції зберігаються звуки [о], [е] нормальної довготи: **возки**, **камень**. У деяких північних говірках у наголошеному складі вимовляють [у] або [и]: **вуз**, **муст** або **виз**, **мист**. Звук [у] на місці наголошеного [о] мають і деякі закарпатські говірки.

На підставі існування дифтонгічних рефлексів етимологічних [о],[е] в північних та деяких південно-західних говорах учені припускають, що ці звуки переходили в [і] через систему дифтонгів.

Голосний [е] перед складом зі зредукованим [ь] у слабкій позиції через проміжний дифтонг [іˆе] розвинувся в монофтонг [і]: **сємь** [**с'ем'**]**→с'іˆем'→сім**. Цей дифтонг [іˆе], що виник на місці [е] після занепаду зредукованого, називають **новий ять**, на відміну від старого ятя, який староукраїнська мова успадкувала від спільнослов'янської. Певний час обидва дифтонги позначали буквою ѣ: **лѣсъ** (старий ѣ), **осѣнь** (новий ѣ).

Голосний [о] перед складом зі зредукованим у слабкій позиції переходив в [і] через ряд дифтонгів ([уо], [уе], [уи], [уі]): **столъ→ стуˆол →стуˆел →стуˆил →стуˆіл→ стіл.** Так само розвивався звук [е], якщо в наступному складі був слабкий зредукований [ъ]: **селъ** [**с'ел**] **→с'уˆол→с'уˆел→с'уˆил→с'уˆіл →с'іл**.

Теорія про перехід [о], [е] в [і] через систему дифтонгів традиційна, її підтримували О.Потебня, О.Житецький, Л.Булаховський, М.Жовтобрюх та інші українські мовознавці. Існує також інша думка про можливий шлях зміни цих двох голосних. Якщо в північних говорах вони й справді перетворювались у дифтонги, то в південних могли змінюватися через звуження [о], [е] до [ў], який, втративши огубленість, перейшов у [і]. Доказами можуть бути найдавніші передавання нового звука буквами **у**, **ю** (**кунь**, **Василювъ**), а

також відсутність дифтонгів на місцы [о], [е] в сучасних південно-західних та південно-східних говорах. Про те, що звук [у] міг розвинутись в [і], свідчить також декілька слів, в яких [і] з'явився на місці [у]: **заміж** (←**за мужь**), **огірок** (**огуръкъ**), **діброва** (**дуброва**). Теорію про можливий перехід [о],[е] в [і] через звуження голосного висунув польський мовознавець Т.Лер-Сплавінський, її розвивав відомий український фонолог Ю.Шевельов, який, крім переходу [о] в [і] за посередництвом закритого [у], передбачав можливість зміни [е] в [і] через стадію закритого звука [е].

За даними пам'яток, перехід [о], [е] в [і] тривав приблизно два століття (з кінця XIII ст. до кінця XV ст.), хоч деякі зміни відбулися ще пізніше. Пам'ятки середньоукраїнської мови позначають новий звук буквами **и**, **ѣ**: **стороживъ**, **килка**, **пѣчъ**, **завѣвъ**.

Унаслідок переходу [о], [е] в [і] в українській мові виникло чергування [о], [е] у відкритому складі з [і] – в закритому: **воза** – **віз**, **шести** – **шість**. Однак у ряді закритих складів звуки [о], [е] зберігаються, що зумовлене:

а) походженням голосного: **сон**, **верх** ([о], [е] вторинні, бо з'явилися на місці зредукованих у сильній позиції: **сънъ, вьрхъ**); **город**, **колос**, **через** (при повноголоссі [о], [е] в закритому складі теж вторинні, бо виникли на місці зредукованих [ъ], [ь] після втрати складотворчого характеру плавних **р**, **л**); **сосон**, **журавель** ([о], [е] вставні);

б) походженням слова: **народ**, **полон**, **духовний**, **вагон**, **Харитон**, **агент**, **декрет**, **Євген**, **Семен**, **духовка**, **паровоз** (слова книжного та іншомовного походження);

в) часом появи морфеми: демінутивні суфікси **-очк-**, **-ечк-**, **-оньк-**, **-еньк-**, **-есеньк-** та антропонімний **-енк-** з'явилися в українській мові після того, як [о], [е] перестали переходити в [і]: **мисочка**, **дощечка**, **губонька**, **доленька**, **дрібнесенький**, **Пилипенко**;

г) аналогією: **мед** – **меду**, **дотеп** – **дотепу** (аналогія до форм непрямих відмінків); **істот** – **істота**, **сов** – **сова** (аналогія до форм однини).

Коли слабкий зредукований занепадав після сонорного звука, то перед цим приголосним міг з'являтися голосний [**і**]: **ръжа→іржа**, **мьгла→імла**, **Львова→Ільвова**.

Звук [е] у кінцевих сполуках [ійе], [ьйе] після занепаду зредукованих у південно-східних говорах та лемківських, бойківських та частині закарпатських говірок південно-західних говорів перейшов в [а]: **знання**, **каміння**. Ця зміна не відбулася в північних говорах та надсянських, наддністрянських, покутських та більшості гуцульських говірок південно-західних говорів, де зберігся давній звук [е]. Пам'ятки фіксують перехід [о] в [а] після [й]. До занепаду слабких єрів діяли такі правила поєднання приголосних у межах одного складу:

а) щілинний міг поєднуватися із зімкненим: **дъска;**

б) перед сонорним могли стояти: щілинний (**слово**), зімкнений (**три**) або сполука зі щілинного і зімкненого (**пьстръ**), однак неможливі були звукосполуки **бв**, **дл**, **тл** у середині слова, а також сполуки приголосних з **л** наприкінці слова перед закінченням **ъ**;

в) зубні зімкнені випускалися перед губними сонорними (**вѣмь**, а не **вѣдмь**), а губні зімкнені – перед зубними сонорними (**усънути**, а не **усъпнути**);

г) крім сонорних, усі приголосні в сполуках мусили бути або дзвінкі, або глухі: **пьстръ**, **ноздри**;

ґ) губні приголосні не могли безпосередно передувати шиплячим ясенним і шиплячі ясенні не могли передувати зубним: між ними мусив бути зредукований: **съчастьє**, **бужьскыи**;

д) довгі приголосні не припускались (**възрѣти**, а не **въззрѣти**).

Після занепаду зредукованих постали неприйнятні раніше сполуки приголосних:

а) зімкнений + щілинний: **пси** (←**пьси**):

б) зімкнений + зімкнений: **птица** (←**пьтица**)

в) сонорний + інший приголосний: **лжа** (←**лъжа**)

г) зубний зімкнений + губний сонорний: **тмы** (←**тьмы**)

ґ) дзвінкий перед глухим (**пришєдши←пришьдъши**) і глухий перед дзвінким (**кдє←къдє**)

д) ясенний щиплячий перед зубним **лучьскыи** (букву **ь** писали за традицією);

е) подвоєні приголосні: **русьскоѣ** (букву **ь** писали за традицією)

є) різноманітні сполуки трьох, а іноді й більше приголосних.

У новопосталих групах приголосних відбувалися такі зміни:

1. ***Асиміляція*** *:*

- *за дзвінкістю*: **сьдє→здє, отъ духа→од духа, просьбу→прозбу, бъчєла→бджола;**
- *за глухістю:* **дъхнути→тхнути, на жєрєбьцѣ→на жєрєпцѣ, близько→блиско, свѣдъки→свѣтки;**
- *за м'якістю:* **снятиньскиѣ→снятиньськыѣ, русьскыи →русьськыи, волыньскыи→волыньськыи;**
- *за твердістю* (перед твердими передньоязиковими): **богатьство→богатство, видьныи→видныи, осьла→осла, полотьно→полотно** (але *боротьба, тьма, редька* – збереження м'якості перед губними і задньоязиковими);
- *за місцем і способом творення:*

  а) зубних щілинних до ясенних шиплячих: **съ житомъ →ж житомъ, изъ шалєньства →иш шалєнства;**

  б) ясенних щиплячих до зубних щілинних: **бужьскыи→бузькыи, галичьскыи→галицькыи, волошьскоє →волоськоє;**

  в) зубних зімкнених до ясенних шиплячих: **што→шчо, отьчє→оччє, свѣдъчилъ→свѣччилъ;**

г) звука [й] до попередніх м’яких (зубних і ясенних): **знаниє→знан´йе→знан´йа→знання**, **житиє→жит´йе→жит´йа→життя**, **ролья→ролля** (*рілля),* **мѣдью→мѣддю** (*міддю*), **лью→ллю**, **пєчью→пєччю** (*піччю*).

2. Дисиміляція:

[кт]→[хт]: **къто→кто→хто**;

[чт]→[шт]: **чьто→что→што**;

[чн]→[шн]: **мѣрочьникъ→ мѣрочникъ →мірошник**;

[кр]→[хр]: **крьстъ→крєстъ→хрест**;

[шш],[жш]→[шч], [жч]: **высьшии→вышшии→вищий**, **близьшии→ближшии→ближчий**.

3. Спрощення:

- зімкнено-проривного [д’], [т’]:

[зд’н]→[зн]: **праздьникъ→празд’ник→празник**;

[ст’н]→[сн]: **властьныи→власт’ныи→власний**;

[ст’л]→[сл]: **стьлати→ст’лати→слати**;

[ст’ц]→[сц]: **мѣстьцє→мѣст’цє→місце**;

[рд’ц]→[рц]:**сьрдьцє→сєрд’цє→серце**;

[ж’д’н]→[жн]: **кождьныи→кожд’ныи→кожний**;

[ст’кл]→[скл]: **стькло→ст’кло→скло**;

- сонорного [р], [л], [л´], [й]:

[рн´ч]→[нч]: **гърньчарь→горн´чар´→гончар**;

[лн´ц]→[нц]: **сълньцє→солн´цє→сонце**;

[сл´н]→[сн]: **рємєсльникъ→рємєсл´ник→ремісник**;

[ст’й]→[ст´]: **радостью→радост´йу→радістю**;

- щілинного [г]:

[м’гл]→[мл]: **мьгла→м’гла→мла** (*імла*);

-двох однакових приголосних:

русьскыи→рус´скыи→руський, **вєсєли→вєсєл´йе→ вєсєл´йа→весілля→весіля (весілє) (**у південно-західних говорах).

4. ***Вставляння звуків*** [д], [т]:

[зр]→[здр]: **оузрѧть→оуздрѧть, позрѣлъ→поздрѣлъ**;

[ср]→[стр]: **усрѣтоша →устрѣтоша, срѣтєниє→**

стрѣтєниє.

Крім змін, спричинених узаємодією у нових звукосполуках, в системі приголосних після занепаду зредукованих відбулися ще такі зміни:

1. Депалаталізація губних:

- у кінці слова: **кръвь→кров**, **коньмь→конем**, **сємь→сім**, **оусѣмь→усім**, **дамь→дам**, **сыпь→сип**, **ставь→став**;
- у середині слова: **вьсякъ→всякий**, **здоровья→здоров'я**, **бьєть→б'є**.

У пам'ятках ствердіння губних найчастіше зафіксоване уживанням букви **ъ** замість **ь** (**дамь→дамъ, бьєть→бъєтъ**), рідше пропуском **ь** (**мовьтє→мовтє**).

2. Зміна [**л**]→[**ў**], [**в**]→[**ў**], [**у**]→[**ў**].

У середині слова звук [л] змінився на [ў] якщо він стояв перед приголосним після звука [о], що розвинувся на місці [ъ]: **вълкъ→волк→ воўк**, **мълчати→молчати→моўчати**. Після шиплячих [л] змінився на [ў] після [о] із вторинного [е] (←[ь]): **шьлкъ→шєлкъ→шоўк**. Якщо перед [л] був інший голосний або після нього стояв зредукований [ъ], то [л] в [ў] не переходив: **бѣлъка→білка**, **игълъка→голка**. У кінці слова [л] змінився в [ў] у дієслівних формах чоловічого роду минулого часу: **покрылъ→покриў**. Давній звук [л] зберігся в дієслівних формах жіночого і середнього роду та множини, де він стояв перед голосними повного творення: **покрила**, **покрило**, **покрили**. Іменникові форми однини і множини зберегли кінцевий [л] за аналогією: **орел** (**орла**), **крил** (**крила**). Пам'ятки фіксують зміну [л]→[ў] написанням букви **в** замість **л**: **быв**, **звєзавъ**.

На початку і в середині слова перед приголосним давній двогубий звук [w] після занепаду зредукованих змінювався на [ў]: **въсѣ→всѣ→ўсѣ**, **правьда→правда→праўда**. Початковий [ў] далі міг розвинутися в голосний повного творення [у]: **ўсѣ→усѣ**. На початку слова відбувався і зворотний процес: давній [у] змінювався на [ў]: **учитєль→ўчитель**, **у тєбє→ў тєбє**. Перехід [в]→[ў] і [у] та

[у]→[ў] пам’ятки фіксують написанням букви **у** на місці давньої **в** і написанням **в** на місці **у**: **усѣмъ**, **прауда**; **врочища**, **втєкъ**.

3. ***Втрата дзвінкості***. У кінці слова дзвінкі стали вимовляти як парні глухі **порупъ←порубь**, **столпъ←стълбъ**. Таку вимову зберегли південно-західні говори.

Завдання 1. Відтворіть давнє написання наведених слів. З’ясуйте походження голосного ***і*** в сучасній українській мові.

Жінка, вугілля, корінь, ліс, вівця, він, діброва, радість, вільний, летіти, рів, гніздо, ніжка, вечір, більше, пшінка, вітер, рідний, дівка, сніп, пісок, сіль, огірок, шість, матір’ю, піч, літо, заміж, зілля, тіло, сіно, камінь, сільський, осінь, діло, кінь, сніг, річ, хміль, ніс, сідати, стріла, ріг, сірий, лід, тітка, гілля, звір, хліб, грім, білий, скільки, кір, діл, дім, мішок.

Завдання 2. Передайте староукраїнською мовою наведені сучасні слова. Поясніть, чому в сучасних закритих складах ***е*** та ***о*** не переходить в ***і***?

Вітер, лев, верба, верх, гордий, торг, хорт, горщик, вовк, довбати, мовчати, товстий, меду, замету, кореня, ячменю, наклепу, кулешу, лелека, веретено, імені, кужеля, киселю, дотепу, плеску, трепету, лебедя, осені, хмелю, черв, серце, перший, смерть, берег, через, овес, орел, день, швець, півень, сонечко, темний, весь, жердь.

Завдання 3. У наведених словах визначіть чергування голосних, поясніть, чому воно відбувається.

Робота – робітник, осені – осінь, хмелю – хміль, мела – мів, бджола – бджіл, шести – шість, веселий – весілля, семи – сім, вечеря – вечір, гора – гір, долу – діл, могла – міг, коня – кінь, несу – ніс, печі – піч, овець – вівця, лежати – ліжко, рости – ріс,

женити – жінка, боєць – бійця, каменя – камінь, ночі – ніч, село – сільський, стола – стіл, воля – вільний.

Завдання 4. Змініть форми наведених слів. З'ясуйте, чому не відбувається чергування голосних **о**, **е** з **і**?

Прес, колос, орел, солод, борг, везти, морква, вовна, жмень, шовк, вереск, робкор, студент, берег, водовоз, хлібороб, лежень, вирок, потоп, кишень, будов, атом, декрет, жетон, верховний, закон, народ, талон, свекор, земель, сон, день, вузол, мороз, через, сосон, ворон, шофер, чек, розписати, вогонь, безпечний, казок, стежечка, могла, горох, джерел.

Завдання 5. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в словах. Відтворіть давнє написання.

Запоріжжя, сіножаттю, каміння, піддашшя, Ілля, тінню, сіллю, ніччю, піччю, осінню, річчю, челяддю, життя, суддя, рілля, весілля, зілля, коріння, знання, ллю, в'ю, б'ю, п'ю, подвір'я, радістю, любов'ю.

Завдання 6. До наведених слів запишіть староукраїнські відповідники. Поясніть, чому в одних словах відбулися фонетичні зміни, а в інших – ні.

Сікла – сік, несла – ніс, земля – земель, пекла – пік, везла – віз, вузла – вузол, журавля – журавель, корабля – корабель, гребля – гріб, терла – тер, текла – тік.

Завдання 7. Відтворіть староукраїнське написання слів. З'ясуйте, якого походження [ў]?

Довгий, човен, шовк, повний, кров, любов, здоров, правда, вовк, мовчати, довбати, товстий, стовп.

Завдання 8. Наведені слова запишіть по-староукраїнському. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися й чому?

Скло, усний, щасливий, сонце, улесливий, бризнути, від'їзний, навмисне, писнути, надкісниця, корисний, чесний, хруснути, слати, блиснути, масло, гончар, місце, тижневий, кожний, рослина, вісник, ремісник, пізно, серце, перший, масний, ченця, персня.

Питання для перевірки

1. Які наслідки занепаду ***ъ, ь*** у системі голосних? Наведіть приклади.
2. Що таке «новозакритий» склад? Як відбувався перехід ***о, е*** в ***і***? Наведіть приклади.
3. Які наслідки занепаду ***ъ, ь*** у системі приголосних?
4. Які групи приголосних спрощувались? Коли цей процес відбувався?
5. У яких формах відбувалася втрата давніх ***л, в***?
6. У яких звукосполуках з'явились вставні ***д, т***?
7. Які асимілятивні та дисимілятивні процеси відбувались після занепаду зредукованих ***ъ, ь***? Наведіть приклади.
8. Як виникло подовження приголосних? Наведіть приклади. У яких випадках приголосні не подовжувались?
9. За яких умов відбувалася зміна ***л*** на ***в (ў)***? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Фонетика. – К, 1973. – С.191-232.
2. *Юрій Шевельов*. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 308-553.
3. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 73-100.
4. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 117-169.
5. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 56-63.

6. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 52-58.

Практичне заняття 7, 8

Тема. ***Звукові зміни, не пов'язані із занепадом зредукованих***

Після занепаду зредукованих відбулися зміни в системі голосних і приголосних і звуків. Давні голосні [ы] та [і] злилися в одному звукові, на місці одних голосних звуків з'явилися інші. Пом'якшені або м'які приголосні в ряді позицій втратили м'якість, або депалаталізувались, виникли деякі нові приголосні звуки, у ряді слів з'явились протетичні й епентетичні приголосні.

Вимова звука [і] в староукраїнській мові була трохи знижена, більш широка, глибока і відкрита, ніж в інших слов'янських мовах. Тому він перетворився в голосний високо-середнього підняття [и]: [**с´іла**]→[**сила**]. Така зміна зумовила ствердіння приголосного перед новим звуком [и]: [**т´іхо**]→[**тихо**]. Давній непередній [ы], який, просунувшись уперед, теж перетворився в звук, близький до [и]: [**дым**]→[**дим**]. Це призвело до зближення й подальшого злиття у вимові давніх [і] та [ы], хоч [і] в [и] розвинувся раніше, ніж [ы] в [и].

Писемні пам'ятки вже з XI століття засвідчують зближення звуків [і] та [ы] сплутуванням відповідних букв: **ы** вживають замість **и** (**рызы**), **и** – замість **ы** (**рибы**).

Більшість сучасних українських говорів на місці давніх [і] та [ы] мають тільки новий голосний звук [и], проте окремі північні говірки зберегли обидва звуки (**ніва**, **сын**), а деякі закарпатські – тільки звук [ы] (**бык, сын**). Етимологічні [і] та [ы] зберегли також білоруська та російська мови (білор. **ніва**, **сын**, рос. **нива**, **сын**).

Перехід [і] в [и], що супроводжувався зниженням артикуляції нового звука [и] в напрямку до [е], сприяв

зближенню обох звуків, що писемні пам'ятки фіксують змішуванням літер **е** та **и**: **чесло, чирвоного**. Тому в позиції перед [е], як і перед [и], приголосні ствердли: **с´ело→село**, **пол´е→поле**. Тверда вимова приголосного перед звуками [и], [е] – одна з прикметних рис української мови.

Успадкований від праслов'янської мови складний звук, позначуваний буквою ѣ (ять), що має неоднакові рефлекси в різних слов'янських мовах, в староукраїнській мові міг звучати як дифтонг [i^e] або як скорочений закритий звук [ê]. Про це насамперед свідчать збережені в північноукраїнських говорах звуки на місця колишнього **ѣ**: під наголосом вимовляють дифтонг [i^e] (**ді^ед**, **лі^ес**), а в ненаголошеному складі – звук [е]: (**дедú**, **лесú**). У переважній же більшості українських говорів відповідником звука, позначуваного буквою ѣ, виступає звук [і] (**дід**, **ліс**, **сіно**), що становить одну з найприкметніших рис української мови

Давньоукраїнські пам'ятки ще з XI століття фіксують заміну **ѣ** буквами **и** (н**и**ции, въ вѣр**и**) та **є** (в**є**ру**ж**, гн**є**въ), що свідчить про близькість голосного, позначуваного буквою ѣ, до звуків [і] та [е]. На це також вказують випадки зворотної заміни літер **е**, **и** на **ѣ**: прѣвєдуть, **ꙗ**влєнѣ**ꙗ**. З XIII століття писемні пам'ятки досить часто засвідчують букву **и** на місці **ѣ** (вид**и**лъ, н**и**кий, в**и**тры, л**и**нивый). Це дає підстави припускати, що звук, позначуваний буквою ѣ, до цього часу вже перейшов в [і].

Польським відповідником українського [і] на місці ѣ є голосний [а] після м'якого приголосного (**las**, **siano**), а російським – звук [е] в такій самій позиції (**лес**, **сено**).

Етимологічний і вторинний звук [е] після шиплячих та [й] перед складом з твердим приголосним перейшов в [о] внаслідок асимілятивного впливу твердого приголосного, який вимовлявся огублено: **ч´его→чого**, **йему→йому**. Таку зміну пам'ятки фіксують з XI століття написаннями **о** замість **є**: **жона**, **чоловѣка**. Перехід відбувся ще до депалаталізації приголосних перед голосними переднього ряду [е], [и], тому перед твердими приголосними, що виникли на місці колишніх м'яких, звук [е] в

[о] не змінюється: **четверо** (←**чєтьвєро**), **шести** (←**шєсти**). Звук [е] може зберігатись перед складами з твердими приголосними та переходити в [о] перед складами з м'якими приголосними за аналогією (**шептати**, **чесати** бо **шепчеш**, **чешеш**, на **чолі**, на **щоці**, бо **щока**, **чоло**). У деяких словах звук [е] з [ь] міг переходити в [о] після м'якого [л´], який виник на місці напівм'якого після занепаду зредукованого: **л´ьнъ→л´ен→льон**, **сл´ь´зы→сл´éзы→сльози**.

Крім переходу [ѣ] в [і] та [е] в [о] після шиплячих та [й], у системі голосних відбувалися інші не пов'язані із занепадом зредукованих зміни:

а) зміна [о]→[а]: **богатый→багатий**, **гораздъ→гаразд**;

б) зміна [е]→[а]: **жєлѣзо→залізо**, **ꙗль→ялина,** гр. **γεράσμιος – Гарасим**, гр. **ξενία – Оксана**;

в) зміна [о]→[у]: **жоравль→журавель**, **паробъкъ→ парубок**, **порхати →пурхати**, **віршовати →віршувати**;

г) зміна [а]→[е], [а]→[и] після м'яких приголосних в південно-західних говорах: **взяв→вз´ев**, **жаба→ж´еба**, **дівча→дівч´е**; **час→ч´ис**, **шапка→ш´ипка**;

ґ) втрата початкового голосного [і], [а], [о] та звукосполуки [йе]: (**имати→мати**, **исповѣдь→сповідь**, **игра→гра**, **Исидоръ →Сидір**, **Иулянинꙗ→Уляна**, **Анастасинꙗ→Настя**, **Опанас →Панас**, **Єкатерина→Катерина**)

д) перетворення голосного [і] в приголосний [й] на початку слова (**Иааковъ→Яків**, **Иосифъ→Йосип**);

е) стягування двох голосних в один: **Авраамъ→Аврам**, **Гавриилъ→Гаврило**.

Давньою зміною приголосних, не пов'язаною із занепадом зредукованих, була поява протетичних та епентетичних приголосних. Протетичні [в], [г], [й] з'явилися на початку слів:

- [в] перед [у] (**вухо ← оухо**), [о] (**вона←она**), [і←о] (**він←онъ**);
- [г] перед [а] (**Ганна←Анна**), [о] (**гострий←острый**);
- [й] в окремих словах: **йулиця**, **йасокор**.

Епентетичні [в], [й] виникли в середині слів для усунення роззіву, тобто збігу голосних: **тиунъ→тивун**, **паукъ→павук**, **диаконъ→диякон**, **диаволъ→диявол**.

До історично пізніших змін у системі приголосних належать:

а) депалаталізація:

- шиплячих: **пєч´ь→піч**, **ж´ена→жона**, **ч´есат´і→чесати**, **ш´іт´і →шити** (крім пом'якшених перед [і] та подовжених, що виникли внаслідок асиміляції звука [й]: **нож´і**, **ноч´і**, **ш´ість**; **збіж´:а**, **облич´:а**, **розкіш´:у**);

- [р´]: **горько→гірко**, **вьрхъ [вьр´хъ]→верх**, **бурꙗ→бура** і **бурйа**, **борютьсꙗ→боруться**;

- [ц´]: **отьць→отєцъ**, **старьць→старєцъ**, **винницю→ винницу**, **злочиньцю→злочинцу**;

- губних перед голосними заднього ряду (**любйать**, **робйать**, **любйу**, **робйу**) в наддністрянських, надсянських, середньополіських говорах;

б) палаталізація:

- пом'якшених передньоязикових унаслідок занепаду [ь]: **чєлѧд'ь→челяд´**, **тьст'ь→тест´**, **дьн'ь→ден´**, **сол'ь→сіл´**;

- пом'якшених передньоязикових та [р'] перед [і←ѣ]: **д´ід←д´ѣдъ**, **т´іло←т´ѣло**, **ноз´і←ноз´ѣ**, **ус´іх←въсѣхъ**, **л´іто ←лѣто**, **мен´і←мьн´ѣ**, **гр´іх←гр´ѣхъ**;

- пом'якшених передньоязикових перед [а←ę]: **дес´ать←дєс´ꙗть (←*deseętь)**, **кол´ада←кол´ꙗда (←*kalęda)**, **сид´ать←сид´ꙗть (←*sidętь)**, **вар´аг←вар´ꙗгъ (*varęgъ)**, **зерн´а←зьрн´ꙗ (←*zьrnę)**;

в) перетворення м'яких в інші м'які:

- [й] → [н´] після носових у різних говорах: **мнясо**, **памнять**, **мняч**;

- [н´], [д´] → [ĭ] в бойківських говорах: **дівойка**, **нічейка**, **одинайцять**, **двайцять**;

- [д´], [т´] → [ґ´], [к´] у південно-західних говорах: **д´івка→ ґ´івка**, **д´ля→ ґ´ля**, **т´істо→к´істо**, **дев'ять →девік´**;

г) поява нових африкат:

- [ǯ] у дієслівних формах 1 ос. одн. і похідних словах: **ходжу**, **ходжений**, **сходження**, **саджу** – **саджанець**;

- [ʒ] унаслідок дисиміляції початкового кореневого [з] і прийменника **з**: **з звоном →з дзвоном, з зеркала→з дзеркала**;

- [ʒ] у звуконаслідувальних словах: **дзижчати**, **дзенькати**;

- [ґ], [ʒ], [ǯ] в іншомовних словах: **ґанок**, **дзбан**, **джемпер**.

Завдання 1. Відтворіть староукраїнське написання наведених слів. З'ясуйте походження голосного ***и***.

Риба, мити, кривавий, тривога, кривий, милий, блищати, лихо, глитати, дрижати, книга, видра, бик, гриб, зима, дим, тихий, вірити, нива, гриміти, ним, кислий, рити, носити, сила, чотириста, спина, миска, крити, сито.

Завдання 2. Подані в переліку слова згрупуйте в дві колонки. В першій запишіть ті, якій мають старий **ѣ**, а в другій – лексеми з новим **ѣ**. Усно обґрунтуйте свій вибір.

Весѣля, грѣхы, съповѣданиє, шѣсть, ремѣнь, вѣкы, перстѣнь, оучѣниє, орѣхъ, сѣяв, двѣ копѣ, по нѣмь, пѣсокъ, осѣмь, пѣчь, крадѣзствѣ, матѣрь, зѣлья, Глѣбъ, лѣто, вѣдячи, вѣсть, вѣрою, къняжѣнья, Охрѣмъ, корѣниє, дѣдъ, на нѣи, оучитѣль, цвѣсти, гнзѣдо, проситѣль, сидѣти, свѣтьло, обитѣль, годинѣ, нозѣ, нѣкии, мѣсяць, колѣсникъ, племѣнника, дѣло.

Завдання 3. Запишіть слова староукраїнською мовою. Поясніть історичні зміни.

Шовк, жолудь, жовтий, шести, жонатий, йому, четвертий, чорний, чотири, свіжості, ріжечок, вашого, пшениця, ключем, льону, льоду, шевцем, чесний, гайок, прийшов, чоловік, бджола, знайомий, чого, пшоно, вечеря, вечора.

Завдання 4. Із поданого списку випишіть слова, в яких зафіксовано ствердіння приголосних на письмі. Усно обґрунтуйте свій вибір.

Сємь, вовса, всѣмъ, змѣряю, стоячы, осмь, страшно, чєстьныи, щока, звѣра, чия, дъхорь, чолны, врємъя, тепер, вѣрную, пятдєсят, окъномь, прозбу, чєтьвєро, вєчоромъ, забъєть, чєлядью, тризну, горко, ночь, у грєчку, жыто, здоровъє, нѣчого, тьсть, дєрєвьскии, позно, оружьємь, кровъ, зыма, сыла, нашимъ, Диниса, голубь, чирвоного, маєть, писара, грѣшникъ, стєпь, по мору, борба, орьла, Запорожжа, мѣрочникъ, чынимъ, нашыми, присловъє, створю, всє, дружина, Игорь, млиномъ, гончар, помочьникъ, мужыло, жѣньскиѣ, по мнѣ, вьсякъ, давшы.

Завдання 5. Подані слова запишіть староукраїнською мовою. Усно поясніть причини появи нових м'яких приголосних звуків.

Пень, нозі, сусід, гусеня, на ріці, гість, сірий, лікоть, на чолі, льоду, осінь, відділено, хваліть, Пінськ, німа, Луцьк, синій, зілля, гнів, у лісі, лід, носіть, вільно, усіх, просять, ціна, ніс (дієслово), шістдесят, неділя, двісті, сіл, сів.

Завдання 6. Запишіть слова староукраїнською мовою. Поясніть звукові зміни.

Качан, парубок, часник, гаразд, годувати, Ярема, калач, багатство, будяк, мачуха, Явдоха, пурхати, Ярофей, гарячий, Палажка, барліг, Явтух, монастир, Ларивон, Данило, гартувати, яблуко, залоза, журавель, хазяїн, халява, Супрун, зимувати, Ярмол, Єрусалим, голка.

Завдання 7. Відтворіть можливе написання слів перед появою протетичних приголосних. З'ясуйте фонетичні умови появи цих звуків.

Вовца, гармата, вочы, воны, гаспид, вулицахъ, вувчаръ, в гатласѣ, волтарь, вунъ, вона, вокном, вотчичь, вогонь, гарба, вуста, вовса, вусѣмъ, вохра, вольшина.

Питання для перевірки

1. Як розрізнити звук [и] з колишнього [і] від звука [и] на місці [ы]? Наведіть приклади.
2. Яких змін зазнав звук, позначуваний буквою ѣ, в літературній мові та окремих говорах? Наведіть приклади
3. Що таке старий ѣ і чим він відрізняється від нового ѣ? Наведіть приклади.
4. У яких фонетичних умовах первинний і вторинний голосний [е] змінювався на [о]? Наведіть приклади.
5. Що таке депалаталізація приголосних? Які групи приголосних або окремі приголосні зазнали депалаталізації? У яких фонетичних умовах відбулася депалаталізація? Наведіть приклади.
6. Що таке нова палаталізація приголосних? Які приголосні зазнали нової палаталізації ? У яких фонетичних умовах вона відбулася? Наведіть приклади.
7. У яких звукових умовах відбувалася заміна голосного [о] звуками [а] та [у] ? Наведіть приклади.
8. Що спричинило появу нових [ʒ], [ʒ] на українському ґрунті? Наведіть приклади
9. У яких фонетичних позиціях з'являлися протетичні та епентетичні приголосні в староукраїнській мові? Наведіть приклади.
10. Які початкові звуки та звукосполуки зникають на українському ґрунті? Наведіть приклади.
11. У яких позиціях відбувалися звукові зміни, притаманні південно-західним говорам? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Фонетика. – К, 1973. – С. 232-344.
2. *Юрій Шевельов*. Історична фонологія української мови. – Харків, 2002. – С. 553-954.
3. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 84-104.
4. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С.117-181.
5. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 63-66.
6. *Павленко Л.П*. Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 59-60.

Практичне заняття 9

Тема. ***Звукова історія слова на українському мовному ґрунті***

Завдання. Відтворити староукраїнське написання слова і пояснити звукові зміни на українському мовному ґрунті.

Зразок:

І. **стіл – столъ**

1. Занепад зредукованого [**ъ**] у слабкій позиції.
2. Зміна [**о**] – [**і**] в новозакритому складі.

ІІ. **Бджола – бъчєла**

1. Занепад зредукованого [**ъ**] в у слабкій позиції.
2. Зміна [**е**] – [**о**] після шиплячого перед твердим приголосним.
3. Ствердіння пом’якшеного шиплячого [**ч´**].
4. Асиміляція за дзвінкістю глухого звука [**ч**] до попереднього дзвінкого [**б**].

Варіант 1. Швець, пік, чоловік, ріг, гриб, повний, дрижати, пес, хто, серце.

Варіант 2. Плів, могти, місце, чоловік, блищати, чого, кінець, пень, лева, мовчати.

Варіант 3. Корабель, мів, ремісник, женити, шевцем, четверо, жонатий, зілля, ремінь, вороги.

Варіант 4. Зерно, сотня, темний, журавель, льон, пізно, шовк, земель, кінь, гриміти.

Варіант 5. Лягти, князь, воля, друже, торгувати, купець, праведний, глитати, борона, олень.

Варіант 6. Знайомий, вогонь, казок, весілля, тривога, жінка, мішок, хто, товстий, вівця.

Варіант 7. Дружба, воля, служу, вівсяний, берегти, пекти, ловля, вовки, жерця, чорний.

Варіант 8. Кричати, птиця, слухи, бузький, воджу, мів, ректи, стережи, глитати, торгівля.

Варіант 9. Пророки, серце, душа, стерегти, воджу, учениця, мох, вороги, чотири, плів.

Варіант 10. Сон, руці, друже, вів, чорнило, яблуко, що, львівський, вівса, вісім.

Варіант 11. Вінець, їж, торги, п’ють, вовки, усний, слати, брів, пшениця, дня.

Варіант 12. Вовчиця, шостий, плів, дівка, страхи, ріс, б’ють, стовп, місце, ріжечок.

Варіант 13. Блоха, волохи, пекти,ложка, лигати, дай, вісім, голуб, весілля.

Варіант 14. Тхнути, гончар, весь, вузол, тіло, шовк, сільський, риба, подвір’я, сім.

Варіант 15. Сотня, сікти, ручний, жовтий, жнець, дрижати, хто, горілка, кожний, вищий.

Варіант 16. Учениця, сонце, пророки, брати, лоба, його, ялина, слати, пік, діти.

Варіант 17. Пень, жерця, бережи, вікно, вільний, вогонь, щасливий, дружити, чому, сльоза.

Варіант 18. Торгувати, полки, земля, ріж, любов, сніп, книжник, пісний, що, чорнило.
Варіант 19. День, тривога, риба, весілля, радісний, плів, гордістю, луцький, пізно, чорниця.
Варіант 20. Темний, рота, ріг, мідь, сильний, знання, усний, пісок, льону, глитати.
Варіант 21. Пір'я, тхір, пізно, тесть, крило, життя, читав, ллють, вісник, Великдень.
Варіант 22. Ліс, ліз, брід, жонатий, човен, женити, вогонь, вівсяний, Запоріжжя, сіллю.
Варіант 23. Коріння, усний, вісім, камінь, пшоно, вовна, сосон, жнець, ніжка, чотири.
Варіант 24. Вовчиця, шостий, плів, дівка, страхи, ріс, шию, стовп, місце, ріжечок.
Варіант 25. Корабель, мів, ремісник, женити, шевцем, четверо, жонатий, зілля, ремінь, вороги.
Варіант 26. Річчю, чорний, сонце, жнець, праведний, межа, свіча, дай, гончар, гриміти.
Варіант 27. Чоловік, блищати, чого, кінець, пень, лева, мовчати, місце, могти, плів.
Варіант 28. Півень, вівса, рілля, його, ніч, мовчати, слати, вітер, хміль, черв.
Варіант 29. Бик, дрижати, темний, осінню, вісник, йому, морква, сірий, вінок, стерегти.
Варіант 30. Швець, пік, чоловік, ріг, гриб, повний, дрижати, пес, хто, серце.
Варіант 31. Черниця, мішок, яйце, ріж, волокти, жовтий, кисіль, весь, слати, вів.
Варіант 32. Море, піч, перший, чоловік, праведний, ріжок, дружба, свіча, могти, що.
Варіант 33. Дівка, вовчиця, шостий, плів, страхи, ріс, мию, осел, місце, кінець.
Варіант 34. Журавель, темний, весілля, казок, тривога, вівця, шовк, товстий, він, річка.

Варіант 35. Знайомий, вогонь, казок, весілля, тривога, жінка, мішок, хто, товстий, вівця.

Практичні заняття 10, 11

Тема. ***Іменник як частина мови. Граматичні категорії іменника***

Староукраїнський іменник характеризувався такими граматичними категоріями:

Рід

Рід є однією з найсуттєвіших морфологічних ознак іменника. Історія формування цієї категорії глибока і тривала. Первісно розрізняли два роди: особовий (соціально активний) і речовий (соціально пасивний), поступово на основі першого сформувався розподіл іменників на три роди.

Питання про первісне значення і час виникнення категорії роду в індоєвропейських, зокрема в слов'янських, мовах остаточно в мовознавчій науці не розв'язане. Так, Г.Пауль вважав, що підставою для виникнення граматичного роду є біологічна стать людей і тварин. К.Бругман заперечував значення розрізнення статі для мови і був переконаний, що категорія роду виступає лише змертвілою оболонкою, позбавленою свого внутрішнього змісту. О.Потебня виникнення граматичного роду відносить до первісної стадії творення мови.

В історії української мови, за свідченням пам'яток писемності, система граматичних значень роду сформувалася давно. Проте лінгвісти, окреслюючи давні, очевидно, ще праіндоєвропейські мовні стани, припускають, що категорія роду в минулому реалізувалася через двочленну опозицію форм – протиставлення не чоловічого – жіночого роду, а особистісного – речовинного, що нагадує протиставлення лексико-семантичної категорії назв істот – неістот, яке існує в сучасній мові. Речовинний рід започаткував середній рід, а з

особистісного поступово розвинулося протиставлення чоловічого – жіночого роду.

Категорія роду поступово витісняє, а пізніше й руйнує типи відмінювання іменників за детермінативним принципом, фактично за допомогою цієї категорії сформувалися нові типи відмінювання – протосучасні відміни.

Число

Категорія числа як граматична універсалія виражає кількість предметів та явищ, вона є категорією самостійною, синтаксично незалежною. Староукраїнська мова, успадкувавши з праіндоєвропейської однину, множину й двоїну, трансформувала цю категорію: відбулося руйнування двоїни та заміна її форм множиною. Двоїна вживалася тоді, коли йшлося про два предмети (іменники поєднувалися з числівниками **два**, **дві**, **обидва**, **обидві**) або іменники позначали парні предмети (**рука**, **нога**, **плече**). В однині й множині іменники мали сім відмінкових форм, а в двоїні тільки три: називний – знахідний – кличний, родовий – місцевий, давальний – орудний. Занепад категорії двоїни – найістотніший процес розвитку категорії числа в історії нашої мови, однак сучасна українська мова досі зберігає залишки двоїни як в літературній її формі (**плечима**, **дверима**, **грошима**), так і діалектній (**дві нозі**, **дві руці**, **дві жмени**). На сучасному етапі розвитку індоєвропейських мов не всі вони втратили двоїну: словенська, верхньо- і нижньолужицька та литовська мови її зберегли.

Відмінок

Староукраїнська мова успадкувала від праслов’янської сім відмінків (називний, родовий, давальний, знахідний, орудний, місцевий і кличний).

Називний відмінок виконує номінативну функцію і є незалежною відмінковою формою. Непрямі відмінки

(родовий, давальний, орудний і місцевий) – синтаксично залежні.

ОСНОВИ ІМЕННИКА

Відмінювання іменників представлене в найдавніших наших пам'ятках як чітко структурована і сформована система, успадкована від спільнослов'янської мови, в якій розподіл іменників за типами відмінювання здійснювався за характером основ. У праіндоєвропейській мові іменник складався з: 1) кореня, в якому було закладене лексичне значення слова, 2) основотворчого суфікса (детермінатива), що був показником належності слова до певного класу імен, 3) закінчення, що служило засобом синтаксичних відношень у реченні: **рук** – **а** – **мъ**. Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основи, які визначали особливості структури іменників та їх відмінювання, вони могли закінчуватися на голосний і на приголосний. Існували такі типи відмінювання іменників за типом детермінатива: ***-ā/-jā**, ***-ŏ/-jŏ**, ***-ŭ**, ***-ū** (***-ъv**), ***ĭ**, ***-n**, ***-r**, ***-s**, ***-t**. Детермінативи матеріально могли змінюватися (окремі з них зникали, інші – перерозподілялись). Поділ іменників за детермінативами існував незалежно від поділу іменників за родами: іменники з основами на ***-ŏ/-jŏ** були чоловічого і середнього родів, іменники з основами на ***ĭ** – жіночого і чоловічого, до основ на приголосний входили іменники чоловічого, жіночого і середнього родів.

Існували такі типи відмінювання іменників за детермінативами:

– *на голосний:*

1. Іменники на ***-ā /*-jā**. Це були іменники чоловічого, жіночого і спільного родів, в називному відмінку однини вони мали переважно закінчення **-а/-йа**, рідше – флексію **-и**: **рука**, **рыба**, **земля**, **судия**, **староста**, **сирота**, **пустини**, **княгини**.

2. Іменники на ***-ŏ /*-jŏ**. Це були іменники чоловічого й середнього родів, в називному відмінку однини іменники

чоловічого роду закінчувалися на **-ъ** чи- **ь**, а іменники середнього роду на **-о**, **-е**: **столъ**, **край**, **конь**, **князь**; **село**, **поле**, **знание**, **житие**.

3. Іменники на ***ŭ** чоловічого роду в називному відмінку однини мали закінчення **ъ** і складали кількісно незначну групу. Сюди з меншою або більшою мірою вірогідності можна віднести такі слова: **сынъ**, **волъ**, **полъ**, **вьрхъ**, **медъ**, **домъ**, **ледъ**, **чинъ**, **садъ**, **рядъ**, **разъ**, **пиръ**, **солодъ**, **миръ**, **станъ**, **низъ**, **долъ**.

4. Іменники на ***-ĭ** чоловічого і жіночого роду**.** В називному відмінку одники вони закінчувалися на **-ь**: **гость**, **гусь**, **рать**, **печь**. Іменники чоловічого роду на ***-ĭ** за початковою формою подібні до іменникі чоловічого роду на ***-jŏ**. Потрібно пам'ятати, що іменники, які мали фіналь **бь**, **пь**, **вь**, **дь**, **ть**, **сь**, належали до основ на ***-i**. Крім того, сюди увійшли такі слова: **звѣрь**, **огнь**, **угль**.

5. Іменники ***-ū** (***-ъv**) жіночого роду: **букы**, **цьркы** – род.в. **букве**, **церкве**.

– на приголосний:

1. Іменники на ***-n** чоловічого і середнього родів: **кремень**, **ремень**, **племя**, **тѣмя**.

2. Іменники на ***-t** середнього роду: **теля**, **дитя**.

3. Іменники на ***-s** середнього роду: **небо**, **слово**, **ухо**, **чюдо**.

4. Іменники на ***-r** жіночого роду: **мати**, **дъчи**.

Сучасні відміни іменників сформувалися на ґрунті давніх типів основ.

Перша відміна:

– іменники з основою на ***-ā/-jā**: **жена**, **доуша**, **оуноша**;

– іменники з основою на ***-ū**, які уподібнилися за морфемним оформленням і словозміною до іменників з основою на ***-ā/-jā**: **боукы**, **цьркы**;

– іменник з основою на *-r: **дъчи** (**дочка**);

– іменників з основою на ***-ĭ**, які уподібнилися до іменників з основою на ***-ā/-jā**: **мишь** – **миша**, **пѣснь** – **пѣсня**, **долонь** – **долоня**.

Друга відміна:

– іменники з основою на ***-ŏ /*-jŏ**: **городъ**, **краи**, **поле**, **село**;

– іменники з основою на ***-ŭ**: **сынъ**, **волъ**;

– іменники з основою на ***-ĭ** чоловічого роду: **зять**, **гость**, **гусь**;

– іменники з основою на ***-n** чоловічого роду: **корень**, **камы**;

– іменники з основою на ***-s** середнього роду: **тѣло**, **слово**, **небо**.

Третя відміна:

– іменники з основою на ***-ĭ**: **ночь**, **чьсть**;

– іменники з основою на ***-r**: **мати**;

– іменники з основою на ***-ū**: **кровь**, **любовь**.

Четверта відміна:

– іменники з основою на ***-n** середнього роду: **имя**, **сѣмя**;

– іменники з основою на ***-t**: **теля**, **дитя**.

ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

Іменники з основами на ***-ā/-jā** та ***-ŏ /*-jŏ** відмінювалися за твердим і м'яким варіантами. Мішаної групи в праслов'янській мові не було через те, що шиплячі приголосні в той час були м'якими, тому й відмінювалися за м'яким взірцем парадигми.

Кличний відмінок вживався в іменниках чоловічого й жіночого роду однини. В множині і двоїні він збігався із формою називного відмінка. Кличний відмінок іменників середнього роду в усіх числових формах збігався із називним і знахідним.

Зразки відмінювання іменників

*Іменники з основою на *-ā/-jā*

	Однина		*Множина*		*Двоїна*	
Н.	рука	земля	рукы	землѣ	Н.З.К. руцѣ	земли
Р.	рукы	землѣ	рукъ	земль	Р.М. руку	землю
Д.	руцѣ	земли	рукамъ	землямъ	Д.О. рукама	земляма
З.	руку	землю	рукы	землѣ		
О.	рукою	землею	руками	землями		
М.	руцѣ	земли	рукахъ	земляхъ		
К	руко	земле	рукы	землѣ		

*Іменники з основою на *-ŏ/-jŏ*

Однина

Н.	плодъ	село	конь	поле
Р.	плода	села	коня	поля
Д.	плоду	селу	коню	полю
З.	плодъ	село	конь	поле
О.	плодъмь	селъмь	коньмь	польмь
М.	плодѣ	селѣ	кони	поли
К.	плоде	село	коню	поле

Множина

Н.	плоди	села	кони	поля
Р.	плодъ	селъ	конь	поль
Д.	плодомъ	селомъ	конемъ	полемъ
З.	плоды	села	конѣ	поля
О.	плоды	селы	кони	поли
М.	плодѣхъ	селѣхъ	конихъ	полихъ
К.	плоди	села	кони	поля

Двоїна

Н.З.К.	плода	селѣ	коня	поли
Р.М.	плоду	селу	коню	полю

Д.О. плодома селома конема полема

*Іменники з основою на * -й*

Однина	Множина	Двоїна	
Н. сынъ	сынове	Н.-З.-К.	сыны
Р. сыноу	сыновъ	Р.М.	сынову
Д. сынови	сынъмъ	Д.О.	сынъма
З. сынъ	сыны		
О. сынъмъ	сынъми		
М. сыноу	сынъхъ		
К. сыноу	сынове		

*Іменники з основою на *-ū*

Однина	*Множина*	*Двоїна*	
Н.. боукы	боукъви	*Н.З.К*	боукъви (-ѣ)
Р. боукъве	боукъвъ	*Р.М.*	боукъву
Д. боукъви	боукъвамъ	*Д.О.*	боукъвама
З. боукъвь	боукъви		
О. боукъвью(-ию)	боукъвами		
М. боукъве	боукъвахъ		
К. боукы			

*Іменники з основою на *- ĭ*

Однина

Н. печь	чьсть	зять
Р. печи	чьсти	зяти
Д. печи	чьсти	зяти
З. печь	чьсть	зять (зятя)
О. печью (-ию)	чьстью (-ию)	зятьмь
М. печи	чьсти	зяти
К. печи	чьсти	зяти

Множина

Н. печи	чьсти	зяти (зятье)
Р. печьи (-ии)	чьстьи (-ии)	зятьи зятии
Д. печьмъ	чьстьмъ	зятьмъ
З. печи	чьсти	зяти
О. печьми	чьстьми	зятьми
М. печьхъ	чьстьхъ	зятьхъ
К. печи	чьсти	зятье (зяти)

Двоїна

Н.З.К. печи	чьсти	зяти
Р.М. печью (печию)	чьсть (чьстию)	зятью (зятию)
Д.О. печьма	чьстьма	зятьма

Іменники з основою на приголосний (-r, *-n, *-t, *-s)*

Однина

Н. мати	имя	теля	небо
Р. матере	имене	теляте	небесе
Д. матери	имени	теляти	небеси
З. матерь	имя	теля	небо
О. матерью (материю)	именьмь	телятьмь	небесьмь
М. матери	имене	теляте	небесе
К. мати	имя	теля	небо

Множина

Н. матере	имена	телята	небеса
Р. матеръ	именъ	телятъ	небесъ
Д. матерьмъ	именьмъ	телятьмъ	небесьмъ
З. матери	имена	телята	небеса
О. матерьми	имены	теляты	небесы
М. матерьхъ	именьхъ	телятьхъ	небесьхъ
К мати	имени	телята	небеса

Двоїна

Н.З.К.матери	имени (-ѣ)	теляти (-ѣ)	небеси (-ѣ)
Р.М.матерью	имену	теляту	небесу

(-ию)
Д.О.матерьма именьма телятьма небесьма

У найдавніших староукраїнських пам’ятках спостерігаємо змішування типів відмінювання іменників. Основною причиною було групування імен за показником роду, що витіснило детермінативний принцим відмінювання давніх іменників, під впливом належності слів до одного роду виникають і нові схеми відмінювання. У такому разі суфікси-детермінативи втрачають основоположне значення для парадигми іменника.

Фонетичні зміни також вплинули на зміни в структурі іменника, перерозподіл у їх морфемній будові, що теж сприяло занепадові детермінативів. Закон відкритого складу, наприклад, спричинився до зникнення приголосних у кінці слів, внаслідок чого ъ, ь почали виконувати функції закінчень. Тому слова, які належали до різних типів відмінювання (наприклад, сынъ – *-ŭ, братъ – *-ŏ), згрупувалися не тільки родовою належністю, але й на основі подібної морфемної будови. Таким чином, різні за детермінативною належністю іменники опинилися в рамках однієї відміни, що виразно маємо у сучасній українській мові. Поступово зникла двоїна, спростилася система відмінювання іменників у формі множини. Усе це сприяло спрощенню складної системи відмінювання іменника за типами основ і уніфікації парадигми іменника та перерозподіл його на чотири відміни.

Завдання 1. Розділіть за давніми типами основ іменники, визначте їхній рід.

Имѧ, мєдъ, мѣдь, озеро, хоругы, цѣна, корь, змии, вьрхъ, звѣрь, учитєль, олєнь, стєпь, конь, гость, житиє, любы, мълънии, кръвь, сєло, ловьць, лѣто, чьсть, бєрегъ, тополь, жєрєбѧ, дружина, тьсть, коло, голубь, сєстра, гърло, лицє, путь,

наставьникъ, локъть, тєлѧ, судиѧ, око, дьнь, струѧ, сънъ, дѣтѧ, букы, полє, мысль, гоньць, рємень, мышь, мати, пътица, чюдо, мълва, пєчать, козьлѧ, дъчи, волѧ, пѣснь, слово, камы, свєкры, насыпь, овьсъ, волъ, оухо, гъртань, владыка, боль.

Завдання 2. Напишіть слова староукраїнською мовою. Визначте давню основу іменників і сучасну відміну.

Крило, вість, вчення, круча, книга, береза, стіл, ріка, нога, літо, мороз, біль, суддя, осінь, миша, плече, озеро, дім, ліс, ячмінь, пісок, гнів, ім'я, сльоза, сіль, небо, село, слово, вівця, жнець, швець, пісня, теля, козля, жито, любов, межа, сім'я, тіло, вовченя, кров, віхоть, день, мед, льон, лев, брат, верх, корінь, дерево, мати, церква, морква, ніч, вогонь, ведмідь, стіна, око, вухо, рукав, вовк, чоловік, син, шило, тіло, камінь, вікно, кінь, гусь, ченець, учитель, горобець, купець, князь, земля, радість, знання, сонце, залізо, сіно, вітер, пуща, полк, край, ручка, мішок, рів, тінь.

Завдання 3. Провідміняйте староукраїнською та сучасною українською мовами іменники: **стєпь, тополь, звѣрь, огнь.** З'ясуйте походження відмінкових закінчень та причини належності до різних відмін у сучасній українській мові.

Завдання 4. Порівняйте наведені давні форми іменників з відповідними формами сучасної української мови. Поясніть, у яких із поданих форм відбулися фонетично закономірні зміни. В яких формах закінчення не можна пояснити фонетично, а треба розглядати як наслідок морфологічної аналогії?

Въ селѣ, на березѣ, на столѣ, на порозѣ, въ лузѣ, на деревѣ, на кони, на ножи, въ поли, на мори.

Завдання 5. Утворіть староукраїнські та сучасні українські форми родового та давального відмінків однини й множини. Поясніть відмінності в закінченнях.

Роботьникъ, число, нєбо, морє, душа, козьлѧ, соха, ухо, звѣрь, дьнь, конь, олєнь.

Завдання 6. Від наведених іменників утворіть форми називного відмінка множини. Порівняйте з сучасними формами.

Владыка, мачеха, коло, кожа, вълкъ, духъ, бєрєгъ, снъха, кънига, пътица, звѣрь, ухо, сынъ, козля, любы, дъска, търгъ, сътьникъ, полє, дьнь, уноша, снѣгъ.

Завдання 7. Зіставте староукраїнські та сучасні форми орудного й місцевого відмінків однини й множини поданих іменників. Поясніть шляхи утворення нових флексій.

Край, земля, море, ніч, верх, стіл, буква, син, мати, око, сніг, село, ім’я, рука.

Завдання 8. Утворіть староукраїнські та сучасні українські форми родового відмінка однини і множини від таких іменників: столъ, волъ, конь, голубь, дьнь, небо, село, поле, продажа, капля, воля.

Завдання 9. Провідміняйте в староукраїнській і сучасній українській мовах іменники: **другъ, волъ**. Поясніть утворення сучасних відмінкових закінчень в однині та множині.

Завдання 10. Запишіть староукраїнською мовою наведені словосполучення й поясніть причини історичних змін у флексіях сучасної української мови.

Дві ночі, дві печаті, дві путі, дві мухи, дві руки, два сини, дві книги, два воли, два коня, два поля, два слова, два камені, два ока, два чоловіки, два дні, два голуби, два імені.

Завдання 11. Від яких давніх типів відмінювання походять сучасні закінчення місцевого відмінка однини в наведених формах другої відміни іменників?

На снігу, в світлі, на лугу – в лузі, в полі, на морі, по двору, по селу, в часі, на робітнику – на робітникові, на товаришу – на товаришеві – на товариші, на коневі – на коні, на коникові – на конику, на теляткові – на телятку, у ліску.

Завдання 12. Поясніть походження вживаних у сучасній українській мові відмінкових закінчень орудного відмінка множини.

Конями – кіньми, гостями – гістьми, чоботами (чоботями) – чобітьми, колінами – коліньми, крилами – крильми, колесами – колісьми, плечами – плечима – плечми, грошима – грішми.

Завдання 13. Запишіть іменники з давніми (первинними) закінченнями в один рядок, з вторинним – у другий. Поясніть історію виникнення вторинних флексій.

На водах, на конях, без вікон, біля сестер, сімей, суддів, телят, очей, на словах, на очах, у домах, на оленях, на березі, на землі, навколо землі, у домі, до дому, біля сина, без імені, без теляти, іменем, ім'ям, у полі, синам, водам, очам, берегами, конями, кіньми.

Завдання 14. У наведених уривках знайдіть іменники, визначте давню основу, рід, число, відмінок і синтаксичну роль.
1. исполчи воѣ свое; посла послы свои…; взѧша конѣ мѣдѧны; въвадить волкъ в овцѣ; и собра вои многы бѣ бо преже

въпрошалъ волъхвовъ (Іпат. літ.). 2. Аже крадеть скотъ на поли, или овцы, или козы, или свинье, 60 коунъ (Руськ. пр.). 3. а воземши имаетъ на насъ свои пѣнѧз ни править (Грам. 1458) и ѡставили есмо попа м(ихаил)а. и его дѣти. и его. щатки (Грам. 1415); постави^л^ старцѣ обьчии (Грам. 1413); тако смы мы опытали старцевъ (Грам. 1418); слюбуючи преречного стефана воєводу и его дѣти намѣстки и по^д^даныи (Грам. 1433); не имаи никаки^х^ иныхъ оурѧдниковъ поставити (Грам. 1435); а мы еще слюбили имъ мстити на ихъ вороговъ (Бук-молд. Грам. 1457); на его оусѣ неприятелѣ помагати (Бук.-молд.грам. 1393); пытали єсмо старыхъ боѩрь и мужей старыхъ (Грам. 1445); люди своѣ послати (Грам. 1366); не заимати намъ королевы землѩ ни его людии (Грам. 1552); маеть кони тые привести до замку (Опис черк. З., 1352); в Каневе жону и дети маеть (Опис канів. з., 1552); тые волы краденим способом взявши; конѣ хромятъ; свѣдков становили; пред дворян и судей; которие... и вувцѣ и свинѣ к Санджарову Старому провадили; не ходил по тие вувцѣ; выслухавъши обох сторон; чужие свинѣ побили (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Питання для перевірки

1. Які граматичні категорії властиві староукраїнському іменникові?
2. Іменники з основою на ***-ā-***, ***-jā-***
3. Відмінювання іменників з основою на ***-ŏ-***, ***-jŏ-***. Порівняйте з сучасною українською мовою.
4. Парадигма іменників з основою на ***- ŭ***.
5. Іменники з основою на ***-ĭ***.
6. Особливості відмінювання іменників з основою на ***-ū-***.
7. Відмінювання іменників з основою на приголосний. Порівняйте з відмінюванням сучасних аналогічних іменників.
8. Як формувалися сучасні відміни іменників?

Список літератури

1. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 26-126.

2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 107-150.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 172-199.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 72-100.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 64-87.

Практичне заняття 12

Тема. ***Займенник, його граматичні категорії***

Займенники відіграли значну роль в системі відмінювання слов'янських мов. За допомогою займенників оформлялися прикметники, дієприкметники, порядкові числівники і вказівні та присвійні займенники, окремі особові дієслівні форми. Система закінчень сучасних прикметників є фактично системою відмінювання давнього вказівного анафоричного займенника **и**, **ѥ**, **ꙗ**. В курсі історичної граматики ми розглядаємо займенник зразу ж за іменником незважаючи на те, що у сучасній граматиці української мови його подають уже після вивчення іменних частин мови.

Займенники як своєрідну частину мови називають "замінниками імен", однак вони не замінюють у повному розумінні слова іменників, прикметників, числівників; займенники мають дуже абстрактне значення, хоч і близькі до цих частин мови. Це давно сформований самостійний лексико-граматичний розряд слів.

Займенники староукраїнської мови поділялися на такі самі розряди, що й в сучасній мові, проте наповнюваність цих розрядів була іншою.

Особові займенники – **ѧзъ**, **ꙗзъ**, **ꙗ**, **ты** (однина), **мы**, **вы** (множина), **вѣ**, **ва** (двоїна) це слова праіндо-європейськими коренями.У пам'ятках XI–XII ст. засвідчено

три варіанти особового займенника першої особи: **ѧзъ, ѩзъ, ѩ**, однак остання – найновіша – форма стала найбільш поширеною і витіснила решту. Займенник другої особи **ты** теж давній: він походить зі спільнослов'янського *ty (*tu). Староукраїнський займенник **мы** походить із праслов'янського my. Про давність форми *my свідчать усі найдавніші слов'янські пам'ятки, сучасні слов'янські та балтійські мови. Займенник другої особи множини **вы** виник із спільнослов'янського *vy. Займеники **мы**, **вы** не є власне формами множини до *я*, *ти*, вони позначають групу осіб, колектив, до складу якого входять перша (**мы**) або друга (**вы**) особи. Займенник першої особи двоїни **вѣ** (ми двоє) вживався переважно в церковній літературі, пізніше замінюється формою **мы**.

Особові займенники характеризуються суплетивізмом: різні відмінкові форми одного й того самого займенника творилися від різних основ

Зворотний займенник себе не мав форми називного відмінка однини, це випливало з його значення: він вказував на відношення кожної з трьох осіб до самого себе і тому не вживався у функції підмета, а лише в ролі додатка. Не змінювався цей займенник і за числами.

Відмінювання особових і зворотного займенників

	Однина		*Множина*		*Двоїна*		
Н.	ѧзъ, ѩзъ, ѩ	ты	мы	вы	вѣ	ва	
Р.	мене	тебе	насъ	васъ	наю	ваю	себе
Д.	мънѣ, мьнѣ, ми	тебѣ, тобѣ, ти	намъ, ны	вамъ, вы	нама, на	вама, ва	себѣ, собѣ, си
З.	мѧ, мене	тѧ, тебе	ны, насъ	вы, васъ	на, наю	ва, ваю	сѧ, себе
О.	мьною	тобою	нами	вами	= Д.	=Д.	собою

М.	мънѣ, мьнѣ	тебѣ, тобѣ	насъ	васъ	=Р.	=Р.	себѣ, собѣ

Для давального і знахідного відмінків однини були характерні два типи форм – давніші – енклітичні (короткі) і пізніші – повні. Енклітичні **ми**, **ти**, **си** характеризувалися відсутністю самостійного наголосу і об'єднувалися під одним наголосом зі словом, що було в реченні поруч. Що ж до давніших, первісних форм знахідного відмінка **мя**, **тя**, **ся**, **ны**, **вы**, то їх лише умовно можна назвати енклітичними. В давніх пам'ятках вони вільно могли вживатися під наголосом, у давніших пам'ятках саме вони переважають.

Присвійні займенники. Староукраїнська мова мала такі присвійні займенники: **мои**, **моѥ**, **моѩ**, **твои**, **твоѥ**, **твоѩ**, **свои**, **своѥ**, **своѩ**, **нашь**, **наше**, **наша**, **вашь**, **ваше**, **ваша**. Усі вони мають корені, спільні для всіх слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов. Всі присвійні займенники збереглися в сучасних східнослов'янських мовах. Пізніше виник присвійний займенник *їхній*, основа якого ускладнена прикметниковим суфіксом -н-.

Відмінювання присвійних займенників

Однина

	ч.р.	*ж.р.*	*с.р.*	*ч.р.*	*ж.р.*	*с.р.*
Н.	мои	моя	моє	нашь	наша	нашє
Р.	моєго	моєѣ	моєго	нашєго	нашєѣ	нашєго
Д.	моємоу	моєи	моємоу	нашємоу	нашєи	нашємоу
З.	мои	мою	моє	нашь	нашу	нашє
О.	моимь	моєю	моимь	нашємь	нашєи	нашємь
М.	моємь	моєи	моємь	нашємь	нашєи	нашємь

Множина

Н.	мои	моѣ	моя	наши	нашѣ	наша

Р.	моихъ	моихъ	моихъ	нашихъ	нашихъ	нашихъ
Д.	моимъ	моимъ	моимъ	нашимъ	нашимъ	нашимъ
З.	моѣ	моѣ	моя	нашѣ	нашѣ	наша
О.	моими	моими	моими	нашими	нашими	нашими
М.	моихъ	моихъ	моихъ	нашихъ	нашихъ	нашихъ
			Двоїна			
Н.З.	моя	мои	мои	наша	наши	наши
Р.М.	моєю	моєю	моєю	нашєю	нашєю	нашєю
Д.О.	моима	моима	моима	нашима	нашима	нашима

Вказівні займенники: **сь**, **се**, **си**; **тъ**, **то**, **та**; **онъ**, **оно**, **она**; **и**(**же**), **ѥ**(**же**), **ꙗ**(**же**); **овъ**, **ово**, **ова**; **такъ**, **тако**, **така**; **сикъ**, **сико**, **сика**. Усі вони праіндоєвропейського походження. Староукраїнські пам'ятки фіксують ще й редупліковані форми: **сесь**, **сесе**, **сеся**, які відомі досі в південно-західному наріччі. Займенники **онъ**, **оно**, **она** у спільнослов'янській мові належали до вказівних займенників, які забезпечували триступеневу характеристику предмета в просторі або в часі по відношенню до співрозмовників: **сь** – „цей, найближчий", **тъ** – „той, віддалений", **онъ** – „ген той, найдальший". Окремо існували також займенники **и**, **ѥ**, **ꙗ** (< *jь, *je, *ja), що поєднували функції вказівних анафоричних (відсильних до попередніх) займенників і займенників відносних. Як анафоричний займенник **и**, **ѥ**, **ꙗ** у формі наз. відм. занепав ще в дописемний період, а в ролі відносного займенника він зафіксований у книжній мові в поєднанні з часткою – **же**. Вказівні з походження займенники **онъ**, **оно**, **она** та **и**, **ѥ**, **ꙗ** ще в спільнослов'янській мові стали виконувати роль особового займенника третьої особи. Займенники **овъ**, **ово**, **ова**, **сикъ**, **сико**, **сика** не збереглися, а займенник **такъ**, **тако**, **така** зберігся у всіх сучасних східнослов'янських мовах.

Відмінювання вказівних займенників

Однина

	ч.р.	*ж.р.*	*с.р.*	*ч.р.*	*ж.р.*	***с.р.***	*ч.р.*	*ж.р.*	*с.р.*
Н.	тъ	та	то	и	ꙗ	ѥ	онъ	она	оно
Р.	того	тоѣ	того	єго	єѣ	єго	єго	єѣ	єго
Д.	томоу	тои	томоу	ємоу	єи	ємоу	єму	єи	єму
З.	тъ	ту	то	єго	ю	єго	єго	ю	єго
О.	тѣмь	тою	тѣмь	имь	єю	имь	имь	єю	имь
М.	томь	тои	томь	ємь	єи	ємь	ємь	єи	ємь

Множина

Н.	ти	ты	та	и	ѣ	я	они	оны	она
Р.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ
Д.	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ	имъ
З.	ты	ты	та	ѣ	ѣ	я	ѣ	ѣ	я
О.	тѣми	тѣми	тѣми	ими	ими	ими	ими	ими	ими
М.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ	ихъ

Двоїна

Н.З.	та	тѣ	тѣ	я	и	и	она	онѣ	онѣ
Р.М.	тою	тою	тою	єю	єю	єю	єю	єю	єю
Д.О.	тѣма	тѣма	тѣма	има	има	има	има	има	има

Означальний займенник вьсь, вьсѥ, вьсꙗ староукраїнська мова успадкувала від мови спільнослов'янської, із займенника того самого кореня утворюється і **вьсꙗкъ**, **вьсꙗко**, **вьсꙗка**. Займенник **інший** (<нечленні форми **инъ**, **ино**, **ина**) утворений приєднанням до кореня **ин-** суфікса вищого ступеня прикметників **-ьш-**. Займенники **самъ**, **само**, **сама** походить від спільнослов'янського *samъ, вживаються також похідні утворення *самий, самісінький*.

Відмінювання означальних займенників

	Однина			*Множина*		
	ч.р.	*ж.р.*	*с.р.*	*ч.р.*	*ж.р.*	*с.р.*
Н.	вьсь	вься	вьсє	вьси	вьсѣ	вься
Р.	вьсєго	всєѣ	вьсєго	вьсѣхъ	вьсѣхъ	вьсѣхъ
Д.	вьсємоу	вьсєи	вьсємоу	вьсѣмъ	вьсѣмъ	вьсѣмъ
З.	вьсь	вьсю	вьсє	вьси	вьсѣ	вься
О.	вьсѣмь	вьсєю	вьсѣмь	вьсѣми	вьсѣми	вьсѣми
М.	вьсємь	вьсєи	вьсємь	вьсѣхъ	вьсѣхъ	вьсѣхъ

Двоїна

	ч.р.	*ж.р.*	*с.р.*
Н.З.	вьси	вьсѣ	вьсѣ
Р.М.	вьсєю	вьсєю	вьсєю
Д.О.	вьсєма	вьсєма	вьсєма

Питальні та відносні займенники *къто, чьто* складаються з кореневих частин **къ**, **чь** і частки **-то**. Після занепаду зредукованих ъ, ь внаслідок дисиміляції початкові приголосні змінилися: **къто** – **кто** – **хто**, **чьто** – **что** – **што**. **Къ-** і **чь-** – це фонетичні варіанти одного займенникового компонента, використані у слов'янських мовах для розрізнювання назв осіб (**къто**) і назв речей (**чьто**).

*Відмінювання займенників **къто, чьто***

Н.	къто	чьто
Р.	кого	чєсо, чьсо, чєсого, чьсого, чєго
Д.	комоу	чємоу, чьсомоу, чєсомоу
З.	кого	чьто
О.	цѣмь	чимь
М.	комь	чємь, чєсомь

Заперечні займенники никъто, ничьто утворювалися шляхом приєднання заперечної частки ни- до питально-відносного займенника.

Неозначені займенники нѣкъто, нѣчьто творилися від питально-відносних займенників за допомогою частки **нѣ**, а відповідні неозначені займенники утворювалися за допомогою інших часток: **къто + сь – хтось, чьто + сь – щось (так само – дехто, абищо, будь-який)**.

Завдання 1. Провідміняйте староукраїнські займенники *онъ, оно, она* в однині, множині та двоїні. До якої групи за значенням вони належать? Зіставте відмінкові закінчення однини й множини з сучасними займенниками *він, воно, вона*. Поясніть утворення відмінкових флексій у сучасній українській мові й з'ясуйте причину виникнення протетичного ***н-***.

Завдання 2. Провідміняйте староукраїнські словосполуки в однині та двоїні. Зіставте відмінкові закінчення з сучасними українськими. Поясніть, які флексії первинні, а які вторинні.

Тъ бєрєгъ, моѩ мати, нашє слово, вьсє полє, чиѩ овьцѩ.

Завдання 3. Дайте історичну характеристику архаїчних діалектних форм особових займенників у наведених прикладах з говорів південно-західного наріччя української мови. Поясніть зміни в лексичному і граматичному значенні та вимові окремих займенникових форм.

Вз'аў с'і муки; вз'аў с'і то пис'мо; зл'із с дерева тай с'іў си на свого кон'а (пор. а в'ін соб'і с'іў тай плаче); дай ми йісти; дай ми хл'іба; дам ти йісти; дай мн'і д'іўчино води с'а напити.

Завдання 4. Визначте розряд, рід, число, відмінок займенників, які використані в наведених текстах. Утворіть форми називного

відмінка однини й множини цих займенників. Укажіть, які форми треба розглядати як старослов'янізми.

Съподоби мѧ; не мози зазьрѣти мьнѣ (Остр. єв., післямова); даждь ми пити; отъ мене пити просиши; не прикасаѭть бо сѧ иоудеи самарѣнехъ; азъ дамь; и далъ ти бы водѫ живѫ; мънѣ подобаѭть дѣлати дѣла пославъшааго мѧ; сь ли есть сынъ ва; вѣ вѣвѣ ꙗко сь есть сынъ наѭ; самъ о себѣ и ты ли ны оучиши (Остр. єв.). все ны погубить; Вы же рѣцѣте; зоветь вы Ольга; не пустять мене; луче бы ми умерети с братомь, что ради остахъ аз единъ; и позва к собѣ нарочиты мужи; кровь брата моего вопьеть к тобѣ; ты еси старѣишеи братъ, а мнѣ буди си сторона; нама бози повѣдають; не можеши нама створити ничтоже; лжють вама бози; вѣ вѣвѣ, како есть человѣкъ створенъ; не ходи безъ оружья, осоромять тя; не иду отъ васъ; аще ли наю погубиши, многу печаль приимеши и зло; аще ваю пущю, то зло ми будеть (Лавр. літ). И срѣтоша и боѧре Галичкии и бившимасѧ има вь днь; ꙗзъ не помѧноухъ свады Романовы тобѣ; ѡни же с вѣликою радостью срѣтоша и; избави ны томителѧ сего Бенедикта; поручивъ ему воеводьство надо всими воими; половци же... крѣпци налегоша на нѧ (Іпат. літ.).

Питання для перевірки

1. Якого походження особові займенники? Наведіть приклади особових займенників у слов'янських мовах.
2. На які розряди поділяють неособові займенники? Охарактеризуйте кожен розряд.
3. Словотвір неособових займенників.
4. Відмінювання особових займенників. Наведіть приклади.
5. Історія форм предметно-особового займенника.
6. Відмінювання неособових займенників. Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 129-157.

2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 152-163.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 231-255.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С.100-110.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 88-95.

Практичне заняття 13

Тема. ***Прикметник, його граматичні категорії***

Праіндоєвропейська група імен була семантично різноманітною, тому окремі з них в найдавніші часи асоціювалися з атрибутивним значенням. Прикметник як окрема частина мови виникає на основі синтаксичної функції атрибута, поступово виділяючись із загальної групи імен, уточнюючи разом з тим і значення іменника як частини мови. Про це свідчать етимології багатьох прикметників, функціонування іменників у ролі прикметників, залишки іменної системи відмінювання прикметників, випадки утворення вищого ступеня від загальномовної основи тощо. Прикметник виділився із загального класу імен і протягом тривалого періоду становлення набув тих семантичних і морфолого-синтаксичних ознак, що дають підстави вважати його окремою частиною мови. І за походженням, і за вживанням прикметники найчастіше зв’язані з іменниками. У глибоку давнину між іменником і прикметником не було формальних відмінностей. Ці частини мови внаслідок протиставлення розвинулися із однієї спільної категорії, яка раніше використовувалась то як назва предмета, то як назва ознаки: **добро** – це і іменник, і короткий прикметник середнього роду однини.

Для староукраїнського прикметника властиві такі категорії: рід, число, відмінок, нечленні і членні форми, ступінь порівняння. Прикметники узгоджувалися з означуваним іменем, староукраїнські прикметники частіше вживалися в нечленній формі, мали форми двоїни, а категорію роду виражали і в множині.

Відмінювання прикметників синтаксично зумовлене родом, числом і відмінком означуваного іменника, це форми граматичного відношення прикметників до означуваних слів, форми узгодження з ними.

Словотвір прикметників був досить різноманітним і характеризувався активним використанням афіксації. У староукраїнській мові прикметників, що виражають категорію якості безпосередньо своєю лексичною основою, було порівняно небагато: **бѣлъ**, **глоухъ**, **гърдъ**, **жьлтъ**, **лихъ**, **любъ**, **лютъ**, **лѣвъ**, **малъ**, **нагъ**, **нѣмъ**, **слѣпъ**, **соухъ**, **чистъ** та деякі інші. Велика кількість прикметників утворилася від іменників, прислівників та дієслів за допомогою суфіксів. Староукраїнській мові уже була розвинена система прикметникових суфіксів: **-ав-** (**кръвавъ**, **лукавъ**), **-ив-** (**лѣнивъ**, **лъживъ**), **-ов-** (**львовъ**, **петровъ**), **-ан-** (**кожанъ**, **мѣдѭнъ**), **-ин-** (**сєстринъ**, **воєводинъ**), **- ьн-** (**духовьнъ**), **-ат-** (**богатъ**), **-ьк-** (**горькъ**), **-ьск-** (**дѣтьскъ**) та ін.

У праслов'янській мові прикметники чітко поділялися на дві структурно-генетичні групи: давніші – іменні (короткі, нечленні), новіші – займенникові (повні, членні).

Іменні (нечленні) прикметники. Генетичний зв'язок між іменниками і прикметниками найяскравіше виявляється у граматичному оформленні іменних прикметників і в утворенні прикметників членних. Іменні прикметники успадковані ще від індоєвропейської мови. Оскільки ж іменники і нечленні прикметники виділились із загальної групи імен, то вони і відмінювались спочатку однаково. В староукраїнській мові прикметники з твердим кінцевим приголосним основи – **добръ**, **новъ**, **лѣпъ**, **соухъ**, **студєнъ**,

мѣдьнъ, **воєводинъ** відмінювалися у чол. і середн. роді, як іменники з основою на ***-ŏ** (плодъ, сєло), а в жін. роді – як іменники з основою на ***-ā** (рыба). Прикметники з м'яким приголосним основи – **синь**, **орьль**, **чужь**, **кънѧжь** відмінювались у староукраїнській мові як іменники з основою на ***jŏ** (конь, поле) і ***jā** (землѧ). Функціонування іменних прикметників упродовж століть обмежувалося: що ближче до нашого часу, то їх стає менше. Повне розмежування функцій іменних і членних прикметників остаточно завершилося тільки в першій половині XIX ст. Іменні форми прикметників української мови з часом втратили своє відмінювання, в сучасній українській мові збереглися лише їх залишки:

1) в наз. відмінку однини присвійних прикметників із суфіксами -ів, -ин- (*батьків, Андріїв, тітчин, Маріїн*);

2) у прізвищах, географічних назвах прикметникового походження (*Фастів, Лозова, Гусине*);

3) у прізвищах та іменах по батькові з суфіксами -ич, -ович, -евич (*Кузьмич, Миколайович, Іванович, Конашевич, Шашкевич*);

4) іменні форми (короткі) якісних прикметників функціонують у фольклорі (*дрібен дощик, ясен місяць*);

5) залишки колишніх іменних форм прикметників зберігаються в прислівниках, утворених поєднанням відмінкових форм нечленних прикметників з прийменниками (*здавна, стиха, дочиста, помалу, потиху, заново, нарізно, вручну, нашвидку, нарівні, вповні*);

6) зберігає іменні форми і невелика група прикметників, що використовується для вираження присудковості (*варт, винен, годен, готов, жив, здоров, ладен, ласкав, певен, повен, рад*).

Відмінювання іменних (нечленних, коротких) прикметників
(тверда група)

	Однина			*Множина*		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	добръ	добро	добра	добри	добра	добры
Р.	добра		добры	добръ		добръ
Д.	доброу		добрѣ	добромъ		добрамъ
З.	добръ добра	добро	доброу	добры добра		добры
О.	добръмь		доброю	добры		добрами
М.	добрѣ		добрѣ	добрѣхъ		добрахъ

Двоїна

	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.З.	добра	добрѣ	добрѣ
Р.М.	добру		добру
Д.О.	доброма		добрама

Займенникові (членні) прикметники. Процес виникнення членних прикметників зумовлений вживанням імен у функції означення. Утворювалися членні прикметники додаванням до іменних відмінкових форм займенників **и**, **ѥ**, **ꙗ**, які, виконували функцію своєрідного постпозитивного артикля, первісно підкреслювали визначеність якості або властивості предмета і зосереджували увагу мовця саме на цій його рисі. Коли займенник **и**, **ѥ**, **ꙗ** з окремого самостійного слова перетворився на складову частину прикметника, що став займенниковим, значення вказівності, визначеності такого займенника слабшало і він почав вказувати на узагальнення тієї чи іншої ознаки. Першопричиною виникнення повних прикметникових форм була потреба формального, морфологічного увиразнення прикметника, що повністю абстрагувався як самостійний лексико-граматичний клас. Повні форми, що стали специфічним вираженням прикметниковості як категоріальної ознаки окремого класу слів, стали важливим

джерелом творення нових лексичних одиниць, основна семантика яких мотивується конкретним прикметниковим значенням повних форм.

Відмінювання займенникового (членного, повного) прикметника (тверда група)

	Однина			*Множина*		
	ч.р.	с.р.	ж.р.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	добрыи	доброє	добраѧ	добрии	добраѧ	добрыѣ
Р.	доброго	доброѣ (-ыѣ)		добрыхъ (-ыихъ)		
Д.	доброму	доброи		добрымъ (-ыимъ)		
З.	добрыи (-ого)	доброє	добрую	добрыѣ	добраѧ	добрыѣ
О.	добрымь (-ыимь)		доброю	добрыми (-ыими)		
М.	добромь (-ѣмь)		доброи	добрыхъ (-ыихъ)		

	Двоїна		
.	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.З	добраѧ	добрѣи	добрѣи
Р.М.		добрую	
Д.О.		добрыма (-ыима)	

Займенникові прикметники в українській мові стягувалися, і в сучасній мові вживаються займенникові стягнені прикметники: *добрая > добра*. Нестягнені форми вживаються у фольклорі (*зеленеє жито*), поезії (*матір добрую мою* (Т.Шевченко)).

Ступені порівняння прикметників

Якісні прикметники здавна мали вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь в праслов'янській мові творився за допомогою суфікса **-йе-**, що безпосередньо приєднувався до безсуфіксної основи: старослов. **ширє**, **вышє**, **нижє**, **хоуждє**,

рос. **круче**, **моложе**, **проще**, **гуще**, **дороже**, **мягче**, **тише**. Українська мова втратила колишні утворення такого типу. Вищий ступінь порівняння в староукраїнській мові утворювався шляхом додавання до кореня чи до основи прикметника суфікса **-ьш- < *йьш < *йьс-**. Форма вищого ступеня з суфіксом **-ьш-** утворювалася від: 1) деяких безсуфіксних прикметників: **худъ**, **худо**, **худа** – **хужий** (у наз. відм. одн. кінцевий приголосний суфікса **-ьш-** за законом відкритого складу відпав), **хужє**, **хужьши**; 2) прикметників, що утворюють форму вищого ступеня від іншого кореня: **малъ**, **мало**, **мала** – **мьнии**, **мьнє**, **мьньши**; **вєликъ**, **вєлико**, **вєлика** – **болии**, **болє**, **больши**; **добръ**, **добро**, **добра** – **лучии**, **лучє**, **лучьши**; 3) кореня прикметників із суфіксами **-ок-**, **-ек-**, **-ък-**, **-ьк-**: **высокъ**, **высоко**, **высока** – **вышии**, **вышє**, **вышьши**; **низъкъ**, **низько**, **низька** – **нижии**, **нижє**, **нижьши**. В українській мові частіше вживається суфікс **-іш-**, який походить з давнішого **-ѣиш-** (< **-*ейьс-**): **мудрѣишими**, **нѣкчемнѣише**, **силнѣишій**, **переднѣишій**. Занепад **й** в суфіксі вищого ступеня прикметників пояснюється стягненням **ій** в **і** (пор. *добрійший – добріший*). Суфікс *-іш-* розширив сферу свого вживання, тому в сучасній мові превалюють саме такі утворення, часто творяться і паралельні форми (*старший* і *старіший*).

Форми найвищого ступеня порівняння прикметників у староукраїнській мові утворювалися шляхом додавання до форм вищого ступеня прикметників префікса **най**: ***най-лѣпшии.***

Прикметники вищого ступеня мали в минулому членну й нечленну форми. Членні форми утворювалися від прикметникових основ за допомогою вказівних займенників **и**, **ю**, **ꙗ**: **новѣ** + **и**, **ю**, **ꙗ** або **новѣише** + **и**, **ю**, **ꙗ**. Нечленні форми вищого ступеня порівняння відмінювалися за зразком іменних прикметників м’якого типу.

В історії формування прикметників відбулося такі зміни: розмежування функцій іменних (нечленних) і займенникових

(членних) прикметників; втрата відмінювання іменних прикметників; відбулася втрата утворень форм вищого ступеня з суфіксом **-je-**; поширення префікса **най-** для творення форм найвищого ступеня.

Відмінювання прикметників з суфіксом **-ьш**

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	болии	больши	болє
Р.	больша	большѣ	больша
Д.	большоу	больши	большоу
З.	большь	большоу	болє
О.	большємь	большею	большємь
М.	больши	больши	больши
		Множина	
Н.	большє	большѣ	больша
Р.	большь	большь	большь
Д.	большємъ	большамъ	большємъ
З.	большѣ	большѣ	больша
О.	больши	большами	больши
М.	большихъ	большахъ	большихъ
		Двоїна	
Н.З.	больша	больши	больши
Р.М.	большоу	большоу	большоу
Д.О.	большєма	большама	большєма

Зразок відмінювання прикметників з суфіксом **-ѣиш**

Однина

	ч.р.	ж.р.	с.р.
Н.	мъножаи	мъножаиши	мъножає
Р.	мъножаиша	мъножаишѣ	мъножаиша
Д.	мъножаишоу	мъножаиши	мъножаишоу
З.	мъножаи	мъножаишоу	мъножає

О.	мъножаишємь	мъножаишєю	мъножаишємь
М.	мъножаиши	мъножаиши	мъножаиши
		Множина	
Н.	мъножаишє	мъножаишѣ	мъножаиша
Р.	мъножаишь	мъножаишь	мъножаишь
Д.	мъножаишємъ	мъножаишамъ	мъножаишємъ
З.	мъножаишѣ	мъножаишѣ	мъножаиша
О.	мъножаиши	мъножаишами	мъножаиши
М.	мъножаишихъ	мъножаишахъ	мъножаишихъ
		Двоїна	
Н.З.	мъножаиша	мъножаиши	мъножаиши
Р.М.	мъножаишоу	мъножаишоу	мъножаишоу
Д.О.	мъножаишєма	мъножаишама	мъножаишєма

Завдання 1. Від коротких прикметників утворіть повні форми. Один з них провідміняйте в однині та двоїні чоловічого, середнього й жіночого роду. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися в історії повних прикметників.

Добръ, добро, добра; вєликъ, вєлико, вєлика; синь, синє, синя; низъкъ, низъко, низъка.

Завдання 2. Провідміняйте словосполучення в однині, множині та двоїні.

Новъ дьнь, мудра кънига, добрыи сынъ, синєє нєбо, сильныи дъждь, хытра звърь, высокъ домъ, вєлико дєрєво.

Завдання 3. Поясніть історію утворення і розвитку наведених форм ступенів порівняння прикметників сучасної української мови. Напишіть паралельно відповідні форми староукраїнською мовою.

Більший, менший, ліпший, ширший, вищий, кращий, нижчий, старший, дешевший, коротший, повніший, добріший, новіший, тепліший.

Завдання 4. З наведених речень випишіть прикметники, визначіть рід, число, відмінок. З'ясуйте спосіб творення.

А писалъ привилыє сє поповичь болєстрашицкии имєнємь дєѩчковичь василювь снъ поповь кость прузвищємь сорочичь (Р., 1366); А сє докончаныє мєжи королємь польскымь. и кнѧзємь дмитриємь. къ володимирю ѡтступаєтьсѧ потолѣ. по оуимицю по пѣсчаныи бродъ. по єоуфимково сєло. ѿ єоуфимкова сєла до маркова става (Р., 1366); А сє ѧзъ чюрило бродовськии. далъ ѥсмъ сєло своє бродово кнѧзю фєдору данильѥвичю.. а на то послуси. иванъ владычинъ зѧть кривєць фєдоровъ (Р., 1385); Я Ивашко сынъ Петровъ дѣдич Валаски и панъ Вилчя (П., 1400); А по лєнковє животѣ и дѣтєм лєньковым тако жь таѧ сєла дєржати (Р., 1433); А писали єсмо гсдрю своєму на памѧт. так гсдрю нашєму.. по ивницькую дорогу. А по калиновъ кустъ. а ѿ калинова куста по вєликую ивницю (Р., 1458); Теды єсмо поткали сына Гораинова с сєном на поли (АЖ, 1583). Ізшукавши Іляша, зятя Волошинового, за долгъ ему, Андрѣенку, служившого, и Самуила, сина Іляшевого.. допросили чи копали они щепу в садкахъ Ѳеѡдоровомъ Ющенковомъ и Даниловомъ Дубровенковомъ и хто ихъ посилавъ копати.. теди оніе пред всѣми призналисѧ же господиня их, а Григоріева жона, велѣла имъ вночѣ поехати и прищепи въ обохъ садкахъ покопати (ДНРМ, 1720). Великъ дубъ да дупнатъ: Голыи якъ костка, а ѡстер як брытва; Дешевои рыбки и юха дєшєва; Зымноє тєпло, як мачошино добро; Лѣпшєи своє малоє нєжє чужоє вєликоє; Чужими руками огон загрѣбати; Члкъ гордыи якъ пузыр водныи; Школа домъ волныи, а нє своявoлныи; Нєдобраѩ пригода єст и то на свѣтѣ: якъ в кого одєжда худа мусѣть тєрпѣти; А часом и в добрых

також пєрємєрзаютъ: гды злы фортуны и злы конѣ сѧ лучаютъ (К.З., XVII–XVIII ст.).

Питання для перевірки

1. Які граматичні категорії давньоукраїнського прикметника ви знаєте?
2. Чим подібні нечленні прикметники до іменників?
3. Як утворювались членні прикметники?
4. Як формувалися ступені порівняння прикметників? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 163-208.
2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С.165-180.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 263-286.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 110-117.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 95-103.

Практичне заняття 14

Тема. ***Числівник, його граматичні категорії***

Числівники належать до архаїчної групи основної лексики. Це давно сформована, замкнена група слів, неоднорідна за своєю граматичною будовою, в їх складі нема новотворів, окремі розряди числівників, навіть окремі числові назви відзначаються своєрідними граматичними особливостями. Крім назв для дуже великих чисел, усі числівники сучасної української мови були відомі староукраїнській, і, очевидно, спільнослов'янській мовам.

Прості кількісні числівники в староукраїнській мові були такі: **одинъ**, **одино** (**одьно**), **одина** (**одьна**); **дъва** (**чол. р.**), **дъвѣ** (**серед. та жін. р.**); **трьє або три** (**чол. р.**), **три** (**серед. та жін. р.**); **чєтырє** (**чол. р.**), **чєтыри** (**серед. та жін. р.**); **пѧть**, **шєсть**, **сємь** (**сєдмь**), **осмь**, **дєвѧть**, **дєсѧть**, **съто**, **тысѧча** (для всіх родів).

Групу складних кількісних числівників у сучасній українській мові становлять назви чисел другого десятка (11–19), назви десятків (20–90), назви сотень (200–900). У староукраїнській мові ці числівники були не складні, а складені. Числівники другого десятка утворювалися від назв одиниць і числівника **десять** в місцевому відмінку однини з прийменником **на**: **одинь на десяте**. Протягом історії словосполучення такого типу лексикалізувалися, в результаті фонетичних змін утворився компонент **-дцять**, що входить до числівників від **одинадцяти** до **двадцяти** та числівника **тридцять**.

Назви десятків первісно утворювалися способом множення. Склалися вони з назв одиниць, що показують кількість десятків, і слова **десять** у називному двоїни або множини чи у формі род. множини. Числівники **дъва**, **три**, **чєтырє**–**чєтыри** в такому словосполученні узгоджувалися з числівником **дєсѧть**, а числівники **пѧть**–**дєвѧть** керували ним: **дъва дєсѧти** (наз. двоїни), **три дєсѧтє** (наз. множ.), **дєвѧть дєсѧтъ** (род. множ.). Складені кількісні числівники, які називали числа другого десятка і десятків, при відмінюванні змінюють тільки першу частину: **дъвухъ на десяте**, **двухь десяти**. Числа, що називали сотні, змінювалися в обох частинах: **дьвѣма сътома**, **пяти сътомь**. У староукраїнській мові ці складені числівники перетворюються на складні.

Своєрідними є числівники **сорокъ** і **девѧносто**. Числівник **сорок**, історично споріднений зі словом сорочка, відмінювався як іменники з основою на ***-ŏ.** Числівник **дев'яносто**, ймовірно, виник внаслідок фонетичних

перетворень словосполучення **десять до ста**, що далі трансформувалося в **дев'яносто**.

Назви сотень утворювались способом множення. Складалися вони з назв одиниць, що показували кількість сотень, і слова **съто** в наз. двоїни або множини чи в род. множ.: **дъвѣ сътѣ** (наз. двоїни), **три съта** (наз. множ.), **четыри съта** (наз. множ.), **пѧть сътъ** (род. множ.).

Складені кількісні числівники ще в спільнослов'янський період утворювались приєднанням до назви більшого числа назв менших чисел за допомогою єднальних сполучників **и**, **ти**, **да**: **съто и пѧть десѧть и дъва** (=152).

Порядкові числівники творилися від відповідних кількісних: **четвертыи**, **пѧтыи**, **шестыи**, **девѧтыи**, **десѧтыи**, **сътыи**, **тысѧчьнъ**. Числівник **пьрвъ**, **пьрво**, **пьрва** утворився від іменного кореня **пьрв-** з давнім значенням „передній" Сучасний порядковий числівник *перший* утворився з форми вищого ступеня **пьрв-ьш-ий**, у якій після занепаду **ь** приголосний **в** спростився. Назва порядкового числівника **другий** походить від іменника **друг**. Від утворених способом множення складених числівників 20–90, 200–900 відповідні порядкові числівники творилися так, що все словосполучення діставало порядкову форму: **чотырєдєсѧтого лѣта**. Прості порядкові числівники відмінювалися як відповідні прикметники, а при відмінюванні складених числівників змінювалася тільки перша часттина: **второи на десяте**, **второго на десяте**.

Збірні числівники вживалися при іменниках, що називали парні предмети або що вказували на множину: **дъвои**, **дъвоѥ**, **дъвоѩ**, **обои**, **обоѥ**, **обоѩ**, **трои**, **троѥ**, **троѩ**, **чєтвєръ**, **чєтвєро**, **чєтвєра** (**чєтворъ**, **чєтворо**, **чєтвора**), **пѧтєръ**, **пѧтєро**, **пѧтєра**. Вони відмінювалися за займенниковим типом у множині: **двоихь**, **четверыхъ**, **двоимь**, **четверымь**.

Для позначення **дробових** понять у староукраїнській мові вживалися слова **половина**, **полъ**, **трєть або трєтина**,

чєтвьрть або чєтвєртина, **дєсѧтина**. Відмінювання багатьох дробових числівників подібне до відмінювання іменників. **Полъ** відмінювався як іменник з основою на ***-ŭ**, **треть** і **четверть** – як іменники з основою на ***-ĭ**, **пятина**, **десятина** – як іменники з основою на ***-ā**.

Відмінювання простих числівників

Числівники **один**, **одно** (**одне**), **одна** мали займенниковий тип відмінювання. Як і вказівні займенники, вони узгоджуються з іменниками в роді, числі та відмінку, проте форми множини й двоїни вживалися дуже рідко.

Однина

	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	одинъ	одьно (одино)	одьна (одина)
Р.	одьного (одиного)		одьноѣ (одиноѣ)
Д.	одьному (одиному)		одьнои (одинои)
З.	одинъ	одьно (одино)	одьну (одину)
О.	одьнѣмь (одинѣмь), одьнимь		одьною (одиною)
М.	одьномь (одиномь)		одьнои (одинои)

Числівники **дъва** – **дъвѣ**, **оба** – **обѣ** відмінювалися лише у формі двоїни як вказівний займенник **тъ**, **то**, **та**.

	ч.р.		с.р.	ж.р.
Н.З.	дъва	оба	дъвѣ обѣ	дъвѣ обѣ
Р.М.			дъвою обою	
Д.О.			дъвѣма обѣма	

Числівник **три** (**трьѥ**) відмінювався за зразками множини іменників на ***-ĭ** основи (**кость**).

	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	трие (трье)	три	три
Р.		трии, трьи, трьхъ	

Д.	трьмъ
З.	три
О.	трьми
М.	трьхъ

Числівник **чєтырє** – **чєтыри** відмінювався за зразком множини іменників на ***-n** (**дьнь**).

	ч.р.	с.р.	ж.р.
Н.	четыре	четыри	четири
Р.	четыръ, четырь, четырьхъ		
Д.	четырьмъ		
З.	четыри		
О.	четырьми		
М.	четырьхъ		

Числівники **пѧть** – **девѧть** відмінювались лише в однині за зразком іменників жін. роду основи на ***-ĭ**.

Н.	пѧть
Р.	пѧти
Д.	пѧти
З.	пѧть
О.	пѧтью
М.	пѧти

Числівник **десѧть** мав форми однини, множини і двоїни.

	Однина	*Множина*	*Двоїна*
Н.	десѧть	десѧте	десѧти(ѣ)
Р.	десѧти (-е)	десѧтъ	десѧту
Д.	десѧти	десѧтьмъ	десѧтьма
З.	десѧть	десѧти	десѧти (ѣ)
О.	десѧтью (-ию)	десѧты (-ьми)	десѧтьма

М.	десѧти (е)	десѧтьхъ	десѧту

Числівник **съто** відмінювався так, як іменники сер. р. з основою на ***-ŏ**, і мав форми однини, множини і двоїни.

	Однина	*Множина*	*Двоїна*
Н.	съто	съта	сътѣ
Р.	съта	сътъ	съту
Д.	съту	сътомъ	сътома
З.	съто	съта	сътѣ
О.	сътъмь	съты	сътома
М.	сътѣ	сътѣхъ	съту

Числова назва **тысѧча** відмінювалась так, як іменники з основами на ***-jā**.

	Однина	*Множина*	*Двоїна*
Н.	тысѧча	тысѧчѣ	тысѧчи
Р.	тысѧчѣ	тысѧчь	тысѧчю
Д.	тысѧчи	тысѧчѧмъ	тысѧчѧма
З.	тысѧчю	тысѧч ѣ	тысѧчи
О.	тысѧчєю	тысѧчѧми	тысѧчѧма
М.	тысѧчи	тысѧчѧхъ	тысѧчю

Завдання 1. Провідміняйте числівники *три, шість, десять* староукраїнською та сучасною українською мовами. Зіставляючи відмінкові закінчення, поясніть шляхи творення пізніших форм.

Завдання 2. Провідміняйте наведені словосполучення, зіставте їх з відмінюванням у сучасній українській мові.

Одинъ родьныи братъ, одьна малая рыба, одьно жьлтоє стькло.

Завдання 3. Відтворіть давнє написання словосполучень, провідміняйте їх. Укажіть на зміни, які відбулися в сучасній український мові. Поясніть причини таких змін.

Два літа, два дерева, два столи, дві дуги, два вовки, дві груші, два відра, два коня, дві мухи, два сини.

Завдання 4. Провідміняйте числівники 90, 40, 100, 1000 давньою та сучасною українською мовою. Поясніть зміни в числівникових формах.

Завдання 5. Поясніть спосіб утворення складних числівників, зафіксованих у пам'ятках.

Единого надьсят; единого надьсяте (Новг. єв., 1270); дванадсять (Паремійник 1271); семинадцять (Ряз. Кормча, 1284); дванадьсяте, осьмнадсяте (Бучацьке єв., XIV ст.); обѣманадьсять (Путенське єв.).

Завдання 6. Проаналізуйте форми числівників у наведених прикладах.

А купил панъ Петрашь за сорокъ гривенъ (Грам. 1359) за шистдесятъ золотых; за суму готових грошей девятдесят копъ; коня взял в ценѣ в двадцяти и в четирех рублехъ; за двадцать купъ и за три; бчул двадцяте и четирех пнювъ; семдесятъ рублей и шест рублев; копъ тринадцат и золотий; осятров пятдесят без двох; золотих осмъ десят без трох золотих; тридцат коп без копи; на сѣм сот золотих; под закладом выни совитой шестнадцати сот золотих; золотих двѣстѣ и двадцати; двѣстѣ золотих ѣ без тридцети і без трох золотих; за полсемадесятъ золотихъ; за пол одинадцети копы; и грошей готових полчварта золотого; то ми зостал пулшости копы вынен (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Питання для перевірки

1. Які головні граматичні категорії числівника?
2. Словотвір простих кількісних числівників.
3.Як творились числа другого десятка? Наведіть приклади.
4. Як формувались назви десятків? Які фонетичні зміни відбувались у цьому разі? Наведіть приклади.
5. Яким способом утворились назви сотень? Наведіть приклади.
6. Словотвір порядкових, збірних і дробових числівників.

Список літератури

1. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – С. 216-224.
2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С.182-190.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 290-315.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 117-127.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С.103-107.

Практичне заняття 15

Тема. ***Дієслово, його граматичні категорії***

До дієслівної системи староукраїнської мови належали: 1) власне дієслова, що виражали дію або стан предмета і відмінювалися за особами; 2) слова, що мали іменні форми (інфінітив, супін, дієприкметники). Пізніше утворилися дієприслівники і безособові форми на **-но**, **-то**, які також належать до системи дієслова. В староукраїнській мові були такі дієслівні форми: а) ***особові***: форми дійсного, умовного і наказового способів; б) ***неособові***: інфінітив, супін, дієприкметник.

За структурою особові дієслівні форми староукраїнської мови поділяються на ***прості***: деякі особові форми дійсного способу (теперішній час, аорист, імперфект, форми майбутнього часу доконаного виду) та форми наказового способу; ***складні***: інші особові форми дійсного способу (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного і доконаного виду) та особові форми умовного способу.

Для дієслів староукраїнської мови були притаманні такі ***граматичні категорії***:

1) *час* (співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалась у формах минулого, теперішнього й майбутнього часу);
2) *особа* (відношення дії до особи виражались у формах першої, другої і третьої особи однини, множини і двоїни);
3) *число* (однина, множина, двоїна);
4) *спосіб* (відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності виражалось у формах дійсного, умовного і наказового способів);
5) *вид* (значення завершеності чи незавершеності дії в спільнослов'янській і частково староукраїнській мові виражалось чергуванням кореневих голосних у дієсловах і словотворчими дієслівними суфіксами. З цим пов'язана і система часових дієслівних форм староукраїнської мови. Проте завдяки тому, що дієслівні префікси, які спочатку вказували лише напрям дії, почали набувати абстрактного значення, для вираження дії, обмеженої в часі, накреслилося розрізнення видів дії – доконаного і недоконаного);
6) *стан* (порівняно слабко була виражена в староукраїнській мові категорія дієслівного стану, у дієслівних формах пасивний стан виражався або за допомогою афікса **-ся** або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова **быти**)

7) *рід* для деяких дієслівних форм (за категорією роду розрізнялися дієслівні форми минулого часу, виражені нечленним дієприкметником минулого часу на **-лъ, -ла, -ло** і допоміжним дієсловом **быти** у формах теперішнього (перфект) чи минулого (плюсквамперфект) часу).

Основи дієслів. У дієсловах староукраїнської мови розрізняють дві основи: 1) ***основу теперішнього часу***, яка виступає у формах теперішнього часу і наказового способу, 2) ***основу інфінітива***, яка виступає у формах інфінітива, минулого часу і супіна.

Основи теперішнього часу. Щоб виокремити основу теперішнього часу, потрібно від форми 2 особи однини теперішнього або простого майбутнього часу відкинути закінчення **-ши** (**-шь**).

Залежно від кінцевих суфіксів основи теперішнього часу поділяються на 5 класів:

I клас – дієслова з основою на **е/о**: **нєс-є-тє**, **нєс-уть** < **нєс-о-нть**;

II клас – дієслова з основою на **не/но**: **съх-нє-тє**, **съх-нуть** < **съх-но-нть**;

III клас – дієслова з основою на **йе/йо**: **зна-ю-тє**, **зна-ють** < **зна-йо-нть**;

IV клас – дієслова з основою на **и**: **нос-и-тє, нос-ѭть** < **но-с-і-нть**;

V клас – дієслова без суфіксів (атематичні**): єс-тє**, **суть** < **с- + онть, да-с-тє** < **дад-тє**, **дад- ѭть** < **дад-нть**; **ѣс-тє**, **ѣд-ѭть** < **ѣд-енть**; **вѣс-тє** < **вѣд-тє**, **вѣд-ѭть** < **вѣд-енть.**

Від основ теперішнього часу утворилися такі дієслівні форми:

1. Особові: а) теперішнього часу, б) наказового способу.

2. Іменні (відмінкові): а) активні дієприкметники теперішнього часу; б) пасивні дієприкметники теперішнього часу.

Перші три класи відповідають сучасній І дієвідміні, четвертий – ІІ дієвідміні. До п’ятого класу належать архаїчні дієслова.

Основи інфінітива. Основу інфінітива можна визначити, якщо від неозначеної форми відкинути суфікс **-ти**.

За характером кінцевого суфікса інфінітивні основи поділяються на 6 класів:

І клас – безсуфіксні дієслова з кореневим голосним або приголосним: **зна-ти**, **плет + ти**;

ІІ клас – дієслова з суфіксом **-ну-** (< -но-): **съх-ну-ти**, **доу-ну-ти**;

ІІІ клас – дієслова з суфіксами **-ѣ-** (**сѣд-ѣ-ти**, **вид-ѣ-ти**), **-а-**, **-ꙗ- < ѣ** (**бѣж-а-ти**, **крич-а-ти**, **сто-я-ти**);

IV клас – дієслова з суфіксом **-и-**: **вод-и-ти**, **нос-и-ти**;

V клас – дієслова з суфіксом **-а-**: **пис-а-ти**, **дѣл-а-ти**;

VI клас – дієслова з суфіксами **-ова-**, **-єва-**: **коуп-ова-ти**, **врач-єва-ти**.

Від основ інфінітива утворилися такі дієслівні форми:

1.Особові: а) аорист, б) імперфект.

2.Іменні (відмінкові): а) активні відмінювані дієприкметники минулого часу, б) активні невідмінювані дієприкметники минулого часу, в) пасивні дієприкметники минулого часу, г) супін, д) інфінітив.

ВІДМІНЮВАННЯ ДІЄСЛІВ

Староукраїнське дієслово, успадкувало від праслов’янської мови досить розвинену й розгалужену систему відмінювання, яка містила більше форм, ніж сучасна українська мова. Особові займенники при дієвідмінюванні дієслова вживалися рідко: показником особи в простих часових формах виступали особові закінчення дієслів.

Дійсний спосіб

Дійсний спосіб означав реальне відношення дії до дійсності, охоплював такі часові форми: теперішній час, чотири минулих часи і три майбутніх.

Форми теперішнього часу

Форми теперішнього часу творили додаванням особових закінчень до основ теперішнього часу . Різне було відмінювання тематичних і атематичних дієслів. Дієслова другої особи однини 1–4 класів мали варіативні закінчення **-ши (-шь).** Тематичні дієслова в 3 особі однини мали закінчення **-ть.** Форми 2 і 3 особи двоїни збігалися.

	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас
			Однина		
1 ос.	несу	съхну	знаю	хвалю	есмь
2 ос.	несеши(ь)	съхнеши(ь)	знаеши(ь)	хвалиши(ь)	еси
3 ос.	несеть	съхнеть	знаеть	хвалить	есть
			Множина		
1 ос.	несемъ	съхнемъ	знаемъ	хвалимъ	есмъ
2 ос.	несете	съхнете	знаете	хвалите	есте
3 ос.	несуть	съхнуть	знають	хвалять	суть
			Двоїна		
1 ос.	несевѣ	съхневѣ	знаевѣ	хваливѣ	есвѣ
2 ос.	несета	съхнета	знаета	хвалита	еста
3 ос.	несета	съхнета	знаета	хвалита	еста

Форми минулого часу

У староукраїнській мові вживалися успадковані з спільнослов'янської мови чотири форми дієслів для вираження минулого часу: дві форми були простими (аорист, імперфект) і дві – складними (перфект, плюсквамперфект).

Аорист – це проста форма минулого часу, яка вживалася тоді, коли йшлося про минулу дію, що мислилася як єдиний, повністю завершений в минулому акт. Аорист означав

одиничну дію, повністю віднесену в минуле. Ця дієслівна форма доконаного виду вживалася в описових жанрах. Іноді вважають, що в пам'ятках XIII–XIV ст. формами аориста позначалася взагалі дія, що відбувалася в минулому. У спільнослов'янській і старослов'нській мовах розрізняли два види аориста: простий і складний. У староукраїнській мові був лише складний аорист. Поодинокі випадки вживання простого аориста в наших найдавніших пам'ятках пояснюються старослов'янським впливом.

Складний аорист творився за допомогою суфікса **-с-**. Тому цей аорист називають *сигматичним* (від назви грецької букви **сигма** – **ς**, яка була суфіксом при творенні грецького аориста). За допомогою суфікса **-с-** утворювалися всі особові форми аориста. Цей суфікс зберігається в староукраїнській мові в закінченні деяких форм аориста: **чита-стє**, **нєсо-стє**, **вєдо-стє**; **чита-ста**, **нєса-ста**, **вєдо-ста**. У формах 1-ої особи всіх чисел і 3-ьої особи множини суфікс **-с-** змінився на **-х-**: **чита-с-ъ** – **чита-хъ.** Сигматичний аорист утворювався від основ інфінітива дієслів, що закінчувалися і на голосний, і на приголосний (із додаванням до основ останніх вставних **о** та **е**).

Сигматичний аорист мав такі форми:

	Однина	Множина	Двоїна
1 ос.	ведохъ	ведохомъ	ведоховѣ
2 ос.	веде	ведосте	ведоста
3 ос.	веде	ведоша	ведосте (-а)

Імперфект (від лат. imperfectum – незавершене) позначав минулу не обмежену в часі довготривалу або повторювану дію. Форми імперфекта в староукраїнській мові утворювалися переважно від дієслів недоконаного виду: **зъва-ти** – **зъва-хъ**; **писа-ти** – **писа-хъ** і под.

У спільнослов'янській мові імперфект складався з основи інфінітива, рівної кореневі або суфіксованої, і особових закінчень; наприклад, 1 особа однини: чиста- + ахъ – **читаахъ**; видѣ- + ахъ – **видѣахъ**; 2 особа однини: чита + аше – **читааше**; видѣ + аше – **видѣаше** і под. Такі своєрідні нестягнені форми імперфекта засвідчені в староукраїнських пам'ятках: **из млада прилежааху**.

Імперфект мав такі форми:

	Однина		*Множина*		*Двоїна*	
1 ос.	читахъ	бяхъ	читахомъ	бяхомъ	читаховѣ	бяховѣ
2 ос.	читаше	бяше	читасте	бясте	читаста	бяста
3 ос.	читаше (-ть)	бяше	читаху (-ть)	бяху	читаста	бяста

Перфект (від лат. perfectum – завершене) називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення. Перфект почав заміняти аорист та імперфект після їх занепаду. Він узяв на себе функції цих двох часів, зберігаючи і свої. Крім перфекта, складеною дієслівною формою минулого часу був ще й плюсквамперфект. Перфект виявився історично перспективним, від нього утворилися сучасні форми минулого часу. Перфект став універсальною формою вираження минулої дії і замінив усі інші форми минулого часу дієслова, які виражали дію, що відбувалася до моменту мовлення.

Форми перфекта утворювалися поєднанням особових форм допоміжного дієслова ***бути*** в теперішньому часі та родових форм активного дієприкметника на **-лъ**, **-ла**, **-ло** минулого часу:

	Однина	Множина
1 ос.	читалъ, -ла, -ло есмь	читали, -лы, -ла есмъ
2 ос.	читалъ, -ла, -ло еси	читали, -лы, -ла есте
3 ос.	читалъ, -ла, -ло есть	читали, -лы, -ла суть

Двоїна

1 ос. читала, -лѣ, -лѣ есвѣ
2 ос. читала, -лѣ, -лѣ еста
3 ос. читала, -лѣ, -лѣ еста

Перфект поступово зазнав змін: у ньому відбулося опускання допоміжного дієслова. Від давніх перфектних форм збереглися активні дієприкметники минулого часу, які змінюються за родами і за числами. Таким був шлях творення сучасних форм минулого часу: із складеної (аналітичної) форми минулого часу утворилася проста форма.

Плюсквамперфект (від лат. plusquamperfectum – передминуле) означав минулу дію, яка передувала дії, що теж відбувалася в минулому. У староукраїнській мові були відомі дві форми плюсквамперфекта. Перша (давніша) форма складалася з нечленного активного дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ла, -ло** і особових форм імперфекта від дієслова **бути**. Ці старі форми дуже рано занепали. Причиною цьому була втрата імперфекта і аориста, форми яких від дієслова **бути** входили до складу плюсквамперфекта. У староукраїнській мові поширювалися пізніші форми плюсквамперфекта, що складались із дієприкметника на **-лъ, -ла, -ло** і перфекта від дієслова **быти**:

Однина

1 ос. читалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло есмь
2 ос. читалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло еси
3 ос. читалъ, -ла, -ло былъ, -ла, -ло есть

Множина

1 ос. читали, -лы, -ла были, -лы, -ла есмъ
2 ос. читали, -лы, -ла были, -лы, -ла есте
3 ос. читали, -лы, -ла были, -лы, -ла суть

Двоїна

1 ос. читала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ есвѣ
2 ос. читала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ еста

3 ос. читала, -лѣ, -лѣ была, -лѣ, -лѣ еста

Форми майбутнього часу

У староукраїнській мові для вираження майбутнього часу використовувалося чотири форми:

1) ***проста (синтетична***), яка творилася шляхом префіксації форм теперішнього часу. Після того як префікси стали засобом видового розрізнення дієслів серед дієслівних форм з основами теперішнього часу, виділяються префіксальні дієслова, що набувають значення доконаного виду: **пишу** – **напишу**. Тому в староукраїнській мові для вираження майбутнього доконаного вживання форма теперішнього часу від префіксальних основ. Проста форма майбутнього часу відмінювалася так само, як і дієслова теперішнього часу (пор. **нєсу**, **нєсєши** – **принєсу**, **принєсєши**);

2) ***перша складена*** форма (аналітична), що була найбільш поширеною: **начьну читати**; вона складалася з особових форм допоміжного дієслова (**начьну**, **хочу**, **стану**) та інфінітива відмінюваного дієслова. Інфінітив називав дію, а допоміжне дієслово вказувало на майбутній час і особу виконавця дії. Утворилася ця форма у спільнослов'янський період.

	Однина	*Множина*	*Двоїна*
1 ос.	стану писати	станемъ писати	станевѣ писати
2 ос.	станешь (-ши) писати	станете писати	станета писати
3 ос.	станеть писати	стануть писати	станета писати

Сучасна українська мова ці форми використовує для вираження складеного дієслівного присудка.

3) ***друга складена*** форма (аналітична): **читати иму**; вона складалася з інфінітива і особових форм теперішнього часу допоміжного дієслова **яти** (сучасне **йняти**):

	Однина	*Множина*	*Двоїна*
1 ос.	иму писати	имемъ писати	имевѣ писати
2 ос.	имешь (-ши) писати	имете писати	имета писати
3 ос.	иметь писати	имуть писати	имета писати

Ця форма активно вживалася в пам'ятках української мови різного часу, причому допоміжне дієслово могло вживатися як і перед інфінітивом, так і після нього, наприклад: **иму писати** – **писати иму**. З часом відбувається злиття допоміжного дієслова в постпозиції з інфінітивом. Лексикалізовані форми набувають значного поширення і стають одним із специфічних для української мови засобом вираження майбутньої дії: **писати иму** → **писати** + **иму** → **писатииму** → **писатиму**.

4) ***третя складена*** форма (аналітична): **буду читалъ**. Вона складалася з дієприкметників минулого часу на **-лъ**, **-ла**, **-ло** і особових форм дієслова **быти**:

Однина

1 ос. буду писа-лъ, -ла, -ло
2 ос. будешь (-ши) писа-лъ, -ла, -ло
3 ос. будеть писа-лъ, -ла, -ло

Множина

1 ос. будемъ писа-ли, -лы, -ла
2 ос. будете писа-ли, -лы, -ла
3 ос. будуть писа-ли, -лы, -ла

Двоїна

1 ос. будевѣ писа-ла, -лѣ, -лѣ
2 ос. будета писа-ла, -лѣ, -лѣ
3 ос. будета писа-ла, -лѣ, -лѣ

У пізнший період актуалізувалася складена форма майбутнього часу, до якої входив інфінітив основного

дієслова і особові форми допоміжного дієслова ***бути***. Цей спосіб став основним у реалізації значення майбутньої дії.

Умовний спосіб дієслова

Умовний спосіб утворювався поєднанням активного нечленного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло і особових форм аориста допоміжного дієслова ***бути***:

Однина

1 ос. писа-лъ, -ла, -ло быхъ
2 ос. писа-лъ, -ла, -ло бы
3 ос. писа-лъ, -ла, -ло бы

Множина

1 ос. писа-ли, -лы, -ла быхомъ
2 ос. писа-ли, -лы, -ла бысте
3 ос. писа-ли, -лы, -ла быша

Двоїна

1 ос. писа-ла, -лѣ, -лѣ быховѣ
2 ос. писа-ла, -лѣ, -лѣ быста
3 ос. писа-ла, -лѣ, -лѣ быста

У староукраїнські мові поступово втрачалося узгодження форм аориста в особі і числі з дієприкметником, що було спричинено тим, що нечленний активний дієприкметник на -лъ, -ла, -ло починав уживатися як самостійна форма минулого часу, а аорист як один із різновидів минулого часу поступово занепадав і зникав як один із різновидів минулого часу. Втративши здатність узгоджуватися, допоміжне дієслово у формі 2 – 3 особи однини зберігалося для всіх осіб і чисел, перетворилося в частку і стало носієм семантики умовності. У такий спосіб з форми аориста утворилася сучасна частка умовного способу ***би(б)***.

Наказовий спосіб дієслова

Дієсловом наказового способу передавали наказ, прохання, заклик до дії. Парадигма форм наказового способу дієслів неповна: простих форм 1 особи однини і 3 особи множини та двоїни в праслов'янській мові не було, хоча існує припущення, що ці форми теж могли вживатися. Староукраїнська мова успадкувала таку неповну парадигму простих форм:

	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас	5 клас
			Однина		
2 ос.	неси	съхни	знаи	хвали	дажь
3 ос.	неси	съхни	знаи	хвали	дажь
			Множина		
1 ос.	несѣмъ (-мо)	съхнѣмъ (-мо)	знаимъ (-мо)	хвалимъ (-мо)	дадимъ
2 ос.	несѣте	съхнѣте	знаите	хвалите	дадите
			Двоїна		
1 ос.	несѣвѣ	съхнѣвѣ	знаивѣ	хваливѣ	дадивѣ
2 ос.	несѣта	съхнѣта	знаита	хвалита	дадита

Дієприкметник і дієприслівник

У староукраїнській мові були активні і пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу. Вони мали нечленні і членні форми.

Активні нечленні дієприкметники теперішнього часу відмінювалися за родами, відмінками й числами. Вони утворювалися від дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-уч** і **-ач**. Нечленні активні дієприкметники теперішнього часу відмінювались так, як прикметники м'якої групи (чи іменники з основами на ***-jā** та ***-jŏ**):

Однина

	чол. і серед. рід		*жін. рід*	
Н.	неса	нося	несучи	носячи
Р.	несуча	носяча	несучѣ	носячѣ
Д.	несучу	носячу	несучи	носячи
З.	несучь несуче	носячь носяче	несучу	носячу
О.	несучьмь	носячьмь	несучею	носячею
М.	несучи	носячи	несучи	носячи

Множина

Н.	несуче несуча	носяче носяча	несучѣ	носячѣ
Р.	несучь	носячь	несучь	носячь
Д.	несучемъ	носячемъ	несучамъ	носячамъ
З.	несучѣ несуча	носячѣ носяча	несучѣ	носячѣ
О.	несучи	носячи	несучами	носячами
М.	несучихъ	носячихъ	несучахъ	носячахъ

Двоїна

Н.З.	несуча несучи	носяча носячи	несучи	носячи
Р.М.	несучу	носячу	несучу	носячу
Д.О.	несучема	носячема	несучама	носячама

Активні нечленні дієприкметники минулого часу відмінювались так само, як і дієприкметники теперішнього часу. Вони утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфіксів **-ъш** (від інфінітивних основ, що закінчувалися на приголосний) і **-въш** (від інфінітивних основ, що закінчувалися на голосний):

Однина

	чол.р.	серед.р.	жін.р.
Н.	несъ	несъ	несъши
Р.	несъша	несъша	несъшѣ
Д.	несъшу	несъшу	несъши
З.	несъшь, -а	несъше	несъшу
О.	несъшьмь	несъшьмь	несъшею

М.	несъши	несъши	несъши

Множина

Н.	несъше	несъша	несъшѣ
Р.	несъшь	несъшь	несъшь
Д.	несъшемъ	несъшемъ	несъшамъ
З.	несъшѣ	несъша	несъшѣ
О.	несъши	несъши	несъшами
М.	несъшихъ	несъшихъ	несъшахъ

Двоїна

Н.З.	несъша	несъши	несъши
Р.М.	несъшу	несъшу	несъшу
Д.О.	несъшема	несъшема	несъшама

Активні нечленні дієприкметники перестали виступати означеннями в реченні, вони втратили здатність узгоджуватися з іменниками, потупово перетворившись у дієприслівники. Сучасні **ідучи**, **люблячи** за походженням є формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду теперішнього часу, а **принісши**, **написавши** – формами називного відмінка однини активних нечленних дієприкметників жіночого роду минулого часу.

Членні активні дієприкметники, як і членні прикметники, в староукраїнській мові утворювалися за допомогою вказівних займенників **и**, **ѥ**, **ꙗ** і відмінювались, як членні прикметники м'якої групи.

Активні нечленні дієприкметники минулого часу на **-лъ**, **-ла**, **-ло** за відмінками не відмінювалися і входили до складу перфекта, плюсквамперфекта, умовного способу і складеного майбутнього часу. Вони утворювалися від основ інфінітива за допомогою суфікса **-л-**. Форми таких дієприкметників збереглися в сучасній українській мові як

дієслова минулого часу чи як складові частини умовного способу.

Пасивні дієприкметники теперішнього й минулого часу мали нечленні і членні форми і відмінювалися так, як відповідні нечленні та членні прикметники.

Пасивні дієприкметники теперішнього часу утворювалися додаванням до дієслівних основ теперішнього часу за допомогою суфіксів **-м-** та **-ем-** (**ведомъ, хвалимъ, читаємъ**). Вони мали такі форми:

Однина

	чол.рід	серед. рід	жін. рід
Н.	несомъ	несомо	несома
Р.	несома	несома	несомы
Д.	несому	несому	несомѣ
З.	несомъ	несомо	несому
О.	несомъмь	несомъмь	несомою
М.	несомѣ	несомѣ	несомѣ

Множина

Н.	несоми	несома	несомы
Р.	несомъ	несомъ	несомъ
Д.	несомомъ	несомомъ	несомамъ
З.	несомы	несома	несомы
О.	несомы	несомы	несомами
М.	несомѣхъ	несомѣхъ	несомахъ

Двоїна

Н.З.	несома	несомѣ	несомѣ
Р.М.	несомоу	несомоу	несомоу
Д.О.	несомома	несомома	несомама

Пасивні дієприкметники минулого часу утворювалися за допомогою суфіксів **-н-**, **-т-** від основ інфінітива на голосний та за допомогою суфікса **-ен-** від основ на приголосний.

Пасивні нечленні дієприкметники минулого часу мали такі форми:

Однина

	чол.рід	серед. рід	жін. рід
Н.	несенъ	несено	несена
Р.	несена	несена	несены
Д.	несену	несену	несенѣ
З.	несенъ	несено	несену
О.	несенъмь	несенъмь	несеною
М.	несенѣ	несенѣ	несенѣ

Множина

Н.	несени	несена	несены
Р.	несенъ	несенъ	несенъ
Д.	несеномъ	несеномъ	несенамъ
З.	несены	несена	несены
О.	несены	несены	несенами
М.	несенѣхъ	несенѣхъ	несенахъ

Двоїна

Н.З.	несена	несенѣ	несенѣ
Р.М.	несеноу	несеноу	несеноу
Д.О.	несенома	несенома	несенама

Нечленні пасивні дієприкметники і теперішнього, і минулого часу українська мова втратила. З нечленних форм пасивних дієприкметників в українській мові зберігаються тільки дієслівні форми на *-но, -то* (*скошено, розбито*), які за походженням є формами називного або знахідного відмінка однини середнього роду нечленних пасивних дієприкметників минулого часу.

Членні пасивні дієприкметники утворювалися додаванням до нечленних форм займенників **и, ѥ, ꙗ**.

Членні пасивні дієприкметники теперішнього часу в сучасній українській мові не збереглися. Їх залишки знаходимо у прикметниках: *знайомий, відомий* та ін. Єдина група дієприкметників, що цілком збереглась у сучасній українській мові, – це членні дієприкметники минулого часу: *принесений, пошитий*.

Інфінітив і супін

Інфінітив і супін належали до іменних (відмінкових) дієслівних форм. За походженням інфінітив є скам'янілою формою давального відмінка однини іменника на ***-ĭ**. Виражаючи назву дії, інфінітив був близьким до іменників, хоч і не відмінювався як іменник. Інфінітив, як і супін, не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова, що має значення неокресленої в часі й особі дії. У спільнослов'янській мові він закінчувався на **-ти**. Паралельно виникла нова інфінітивна форма на **-чи**. Приголосний [**ч**] утворився із звукосполучень [кт'] і [ґт'] перед голосним переднього ряду [**і**] (**текті** – **течи**, **моґті** – **мочи**). Отже, інфінітиви на **-ти** і **-чи** однакового походження.

Близькою за морфологічною будовою до інфінітивів є відмінкова форма дієслова – супін. За походженням це давня скам'яніла форма знахідного відмінка віддієслівних імен з основою ***-ŭ**. Супін виражав рух і вказував на мету, намір руху, наприклад: **иду** (дієслово руху) **ловитъ** (супін, вказівка на мету руху) **рыбъ**. У слов'янських мовах супіни утворювалися від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса **-тъ**. Супін починає занепадати вже в XI ст. Про це свідчить заміна його інфінітивом. Супіни збереглися в словінській і нижньолужицькій мовах та в окремих словах чеської мови.

Завдання 1. У поданих дієсловах визначіть основу інфінітива й теперішнього часу.

Возити, хвалити, ходити, дати, ломити, гънати, лєтѣти, бывати, пѣти, кричати, бити, носити, пити, плєсти, слышати, радовати, звякнути, тързати, стати, ѣсти, вєзти, минути, писати, съхнути.

Завдання 2. У поданих дієсловах визначіть клас за основою теперішнього часу.

Дати, вєлѣти, мълчати, плавати, давати, минути, вѣсти, видѣти, жєчи, крыти, трусити, ловити, пити, умѣти, крикнути, пєчи, вєсти, кричати, ѣсти, трясти, пѣти, водити, зъвати, слышати, вєзти, обути, ити, писати, ходити, жити, начинати, гънати, мочи, бывати, стати, быти, съхнути.

Завдання 3. Від поданих дієслів утворіть усі можливі давні форми майбутнього часу.

Речи, мести, читати, купити, вести, водити, нести, носити.

Завдання 4. Від поданих дієслів утворіть усі форми імперфекта.

Вести, нести, мочи, зъвати, хвалити, любити, возити, носити, водити, хотѣти, чути, лити, дати.

Завдання 5. Від дієслів *бьрати, быти, плести, течи, гресть* утворіть усі форми перфекта.

Завдання 6. Поясніть, як утворено сучасні форми дієслів майбутнього часу *писатиму, їстиму, нестиму, ловитиму*.

Завдання 7. Провідміняйте в усіх особах і числах обидві форми плюсквамперфекта дієслів *ходити, речи, мокнути, писати, вести*.

Завдання 8. Від дієслів *читати, казати, плести, печи, умерети* утворіть давні форми умовного способу.

Завдання 9. Від дієслів *нести, ходити, просити, хвалити, писати, читати, дати* утворіть усі давні форми наказового способу.

Завдання 10. Від дієслів *хвалити, вєсти, куповати, съхнути* утворіть членні активні дієприкметники теперішнього часу у формі називного відмінка однини чоловічого, середнього й жіночого роду. Один з дієприкметників провідміняйте у формі середнього роду усіх чисел.

Завдання 11. Від наведених дієслів утворіть членні активні дієприкметники минулого часу у формі називного відмінка однини чоловічого, середнього й жіночого роду. Один з дієприкметників провідміняйте в чоловічому роді усіх чисел.

Класти, бити, мокнути, ходити, дати.

Завдання 12. Від наведених дієслів утворіть короткі й повні форми називного, родового й знахідного відмінків однини активних дієприкметників теперішнього часу (для всіх родів).

Нести, вести, стеречи, читати, носити, жєлати, оуважати, видѣти.

Завдання 13. Із тексту випишіть дієслова й зробіть їх морфологічний аналіз.

Говори, Климє, нєхаи твоє нє гинє; Бодаи ты за лихо нє знал; Вовкъ ловит, ловит, а потом и вовка вловят; Всє тоє будє в ладу як у мєду; Дмєтсѧ як пузыр на водѣ; Купив бы сєло да грошєи мало; Жартуй жартуй да нє смѣися; Молодого кровъ грѣєтъ (К.З., XVII–XVIII ст.). В Чигиринѣ мѣстѣ мешкал сотник Богдан Хмельницкий, козак ростропній в дѣлах козацких военних, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в

поселствѣ будучій. И под час бытности своеи с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливим королевѣ его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблення челнов на море, мимо вѣдомость гетманов коронных, що и одержавши, тое скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышъ менованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, зостаючій от Конецполского, отнял хутор с пасѣкою и млином на урочищи Суботовѣ, полтори милѣ от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оного вѣчистіе добра оному кгвалтом видрано, старался фортелем, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оного вывѣдавшися о схованню того привилея, упоивши оного, ключ у пяного узявши, послал своего посланца по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посланец. И там з оним привилеем Хмелницкій за пороги поишол и козакам ознаймил, же на волности козацкій мѣет привилей короля его милости, до которого много войска козацкого почало ся горнути (ЛСам., XVII ст.).

Питання для перевірки

1. Які головні граматичні категорії мало дієслово в староукраїнській мові?
2. Які особові дієслівні форми ви знаєте? Наведіть приклади.
3. Які неособові дієслівні форми ви знаєте? Наведіть приклади.
4. Що таке основа теперішнього часу?
5. Які дієслівні форми утворювались від основ теперішнього часу?
6. На які класи поділяють дієслова за основами інфінітива?
7. Які дієслівні форми утворювались від інфінітивних основ?
8. Що означає "тематичне" й "атематичне" дієслово?

9. Історія особових форм теперішнього часу.
10. Які Ви знаєте форми минулого часу?
11. Які були в давнину дієслівні форми майбутнього часу?
12. Спосіб дієслова у староукраїнській мові. Наведіть приклади дієслівних форм дійсного, умовного та наказового способів.
13. Членні й нечленні дієприкметники, їх відмінювання.
14. Активні й пасивні дієприкметники. Як вони утворювались? Які дієприкметники збереглися в сучасній українській мові?
15. Як сформувались дієприслівники? Наведіть приклади.

Список літератури

1. Історія української мови. Морфологія. – К, 1978. – С. 258-274; 310-334.
2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С.195-221.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С.318-350.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С. 127-148.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С.107-125.

Практичне заняття 16

Тема. ***Прислівник. Службові частини мови***

Прислівник як окремий лексико-граматичний розряд постійно поповнювався за рахунок інших частин мови, однак істотних структурно-граматичних змін у своїй історії прислівники не зазнавали. Процес їх формування на базі інших частин мови триває і тепер. Це пояснюється тим, що у прислівника не було власної достатньо розвиненої системи словотворчих засобів.

Староукраїнська мова успадкувала від спільнослов'янської невелику кількість прислівників,

переважно вони є первинними (**ужє**, **нынѣ**, **оньдє**, **гда**, **тамо**). У староукраїнській мові існувала і постійно поповнювалась група вторинних (похідних) прислівників, що виникали внаслідок адвербіалізації інших частин мови.

Залежно від походження прислівники поділяються на кілька типів.

Відзайменникові прислівники

Найбільш давніми є прислівники займенникового походження, утворені ще в спільнослов'янську епоху від займенникових коренів за допомогою спеціальних прислівникових афіксів: **тамъ**, **туда**, **инъгда**, **къгда**, **къдє**, **куда**. За значенням і словотворчими особливостями відзайменникові прислівники староукраїнської мови поділяються на прислівники:

– ***місця*** (**никъдє**, **сьдє**, **дє**, **инъдє**, **куда**, **камо** – „куди", **тамо** – „туди" (пізніше „там"), **онамо** – „туди далеко", **овамо** – „сюди", **инамо** –„в інше місце", **куду** – „звідки", **инуду** – „з іншого боку", **туду** – „звідти", **сюду** – „звідси", **вьсюду** – „звідусіль", **онуду** – „звідти здалеку", **овуду** – „звідси, з цього боку");

– ***часу*** (**когда**, **къда**, **тогда**, **тъгда**, **овогда**, **овъгда**, **иногда**, **инъгда**, **вьсєгда**, **вьсьгда**);

– **способу дії**, **міри** або **ступеня** (**тако** – „так", **како** – „як", **вьсѩко** – „всяко", „по-всякому", „різними способами", **инако** „інакше", „по-інакшому", **ако** (відносн.) – „як", **сѩко** (сице) – „так", „сяк", **овако** – „так", „такою ж мірою", **тольма**, **тольми** – „стільки", „настільки"; **кольма**, **кольми** – „скільки", „наскільки", „в якій мірі", **льма**, **льми** – "скільки", „наскільки").

Відіменні прислівники

Значна частина цих похідних прислівників утворилася від застиглих форм іменних частин мови (іменників, прикметників, числівників), що вживалися в значенні обставин.

Прислівники ***іменникового*** походження виникли шляхом адвербіалізації іменників. Окремі підгрупи прислівників утворено від різних форм іменників:

– називного відмінка однини: **шкода**, **сором**, **гріх**;

– родового відмінка однини з прийменником чи без нього: **безвісти**, **безперестанку**, **додому**, **до ладу**, **збоку**, **зроду**, **зарання**, **завтра** (< **за + утра**);

– знахідного відмінка однини з прийменниками: **убік**, **уволю**, **умить** (**вмить**), **набік**, **навік** (**навіки**), **нагору**, **наперед**, **надвечір**, **заміж**, **підряд**, **повік**, **навхрест**. Пор.: **Не вѣроуи врагоу свомоу въ вѣкы**;

– орудного відмінка з прийменниками (**зрештою**, **похапцем**, **попідтинню**) і без прийменників (**боком**, **дибом**, **галопом**, **бігцем**, **гуртом**). У прислівниках типу **кружкома**, **сторчма** виділяється афікс **-ома** (**-ма**), співвідносний з флексією орудного відмінка двоїни;

– місцевого або давального відмінків без прийменників (**долі**, **годі**) і з прийменниками (**вранці**, **вночі**, **поночі**).

Найбільшою в староукраїнській мові була група прислівників ***прикметникового*** походження. Їх кількість постійно зростала, інтенсивно поповнюючись новими утвореннями. Ця тенденція виразно виявляється й тепер.

Прислівники на **-о** виникли внаслідок адвербіалізації нечленних якісних прикметників середнього роду у формі наз.-знах. відм. однини: **быстро**, **высоко**, **горько**, **давьно**, **крѣпъко**, **льгъко**, **просто**, **розьно**, **сильно**, **твьрдо**. В сучасній українській мові частина прислівників цього типу утворюється з афіксом **-е**: **добре**, **краще**, **навмисне**, **гаряче**, **боляче**, **рішуче**. Якісні прислівники на -о/-е, як і відповідні прикметники, мають ступені порівняння: **выше**, **лучьше** (**луче**), **ниже**, **перєже** (**прѣжє**, **прѣждє**).

Паралельно з прислівниками на -о вживалися прислівники з кінцевим -ѣ, утворені від форми місцевого відмінка нечленних прислівників: **достоинѣ**, **добрѣ**, **кротъцѣ**, **крѣпъцѣ**.

У сучасній українській мові продуктивний словотворчий тип відприкметникових прислівників з афіксами **по-** і **-ому**, він поповнюється новими утвореннями: **по-доброму**, **по-дружньому**. Залишки старої форми орудного множини нечленних прислівників зберігаються в паралельно вживаних прислівниках **по-козацьки**, **по-молодецьки**.

Багато прислівників вказують на те, що в староукраїнській мові вони утворились із сполучення прийменників з відмінковими формами іменника:

– родового відмінка (**замолоду**, **злегка, сповна, спогорда**, **спроквола**);

– давального відмінка (**помалу**, **попросту**, **порівну, потиху**, **потихеньку**);

– знахідного відмінка (**вправо**, **востаннє**, **вручну**, **заново**, **запросто**, **надовго**, **наліво**, **насухо**, **начисто**);

– місцевого відмінка (**вповні**, **нарівні**, **невдовзі**).

Невелика групу прислівників утворено від прикметникових основ за допомогою власне прислівникових афіксів новішого походження, відомих лише українській та білоруській мовам (**зав** + **більш** + **ки** > **завбільшки**, **зав** + **довж** + **ки** > **завдовжки**; **нав** + **прям** + **ки** > **навпрямки**).

Відчислівникові прислівники також утворилися шляхом адвербіалізації прийменникових або безприйменникових відмінкових форм кількісних і порядкових числівників. Староукраїнські пам’ятки засвідчують такі типи прислівників числівникового походження:

– **пьрво** – „вперше“, „по-перше“, „спочатку“; **въторо** – „вдруге“, „по-друге“ – від форми знахідного відмінка середнього роду членних порядкових числівників;

– **дъвашьды** – „двічі“, **тришьды** – „тричі“, **чєтырє-шьды** – „чотири рази“.

Із значенням повторюваності дії в давньоруській мові вживалися сполучення числівників з невідмінюваним словом **краты** (**кратъ**).

Віддієслівні прислівники

Прислівників віддієслівного походження в українській мові порівняно небагато, вони порівняно з іншими групами виникли пізніше і остаточно оформились у сучасній українській мові. Найчастіше адвербіалізувалися дієприкметники і дієприслівники. Віддієслівні прислівники творилися від:

а) колишніх нечленних (рідше – членних) активних дієприкметників теперішнього часу (**лежачи**, **нехотя**, **здря**, **благаюче**, **захоплююче**);

б) дієприкметникових основ, ускладнених суфіксами і префіксами, які тепер сприймаються як прислівникові форманти (**мовчки**, **навсидячки**, **навлежачки**);

в) активних і пасивних ад'єктивованих дієприкметників (**нетерпляче**, **несподівано**, **уміло**, **відомо**);

г) дієслівних основ за допомогою суфікса **-ки** (**дибки**, **пошепки**, **навпомацки**);

д) дієслівних основ з префіксами **в-**, **до-**, **доне-**, **по-** (**всупереч**, **досхочу**, **донесхочу**, **потай**);

е) дієслівних основ з суфіксами **-ома**, **-ма** (колишня іменна флексія орудного відмінка двоїни) (**бігма**, **лігма**, **лежма**, **ридма**, **сидьма**, **крадькома**).

СЛУЖБОВІ СЛОВА

Прийменники

Прийменники як окремий розряд службових слів сформувалися у спільнослов'нській мові з лексичних одиниць прислівникового типу, які ще у спільноіндоєвропейській мові виконували допоміжну функцію: виражали в реченні просторові відношення й уточнювали значення імен або дієслів, зберігаючи при цьому відносну самостійність. Після розпаду праіндоєвропейської мови, вживаючись то з дієсловами, то з іменами, ці слова згодом втрачали самостійність і перетворювались або в

дієслівні префікси, або в прийменники. Розшарування допоміжних слів на префікси і прийменники було довготривале, в цьому процесі наявні перехідні явища, тому в найдавніших старослов'янських пам'ятках знаходимо приклади, де префікси-прийменники одноразово уточнювали значення дієслова й імені.

За *походженням* прийменники староукраїнської мови поділяються на **первинні** і **похідні**.

Первинні прийменники більш давні за походженням, вони втратили етимологічні зв'язки з іншими повнозначними словами, вживаються здавна лише в ролі службових слів і морфологічно не членуються: **безъ**, **въ**, **за**, **изъ**, **къ**, **на**, **надъ**, **о**, **объ**, **отъ**, **по**, **подъ**, **при**, **про**, **съ**, **у**. Більшість первинних прийменників (крім **къ**) співвідносяться з префіксами, а префікси **въз-**, **пере-**, **роз-** і под. серед прийменників відповідників не мають.

Вторинні (похідні) прийменники генетично пов'язані з різними частинами мови (іменниками, прикметниками, прислівниками): **близъ**, **межю**, (**въ**) **мѣсто**, **округъ**, **верхъ**, **коньць**. Ще в спільнослов'янській мові з'явилася міжчастиновна омонімія: виділилася група слів, які виконували прийменникові функції, але зберігали при цьому здатність, залежно від контексту, виступати і в ролі самостійних членів речення, тобто бути самостійними частинами мови. Такі слова переходили до категорії власне прийменників, і в такий спосіб склад похідних прийменників поповнювався новими лексичними одиницями, напр.: **близъ**, **вънѣ**, **кромѣ**, **мимо**, **округъ**, **прѣже**; **противу**, **ради**, **развѣ**, **сквозѣ**.

Похідні прийменники, постійно вживаючись лише з одним якимсь відмінком, були функціонально і семантично обмеженими, конкретнішими порівняно з прийменниками первинними. Вони могли виражати різні відношення:

– просторові: **близъ**, **вънѣ**, **кромѣ**, **межю**, **мимо**, **округъ**, **сквозѣ**;

– причинові: **ради**, **дѣля**, **дѣльма**;
– часові: **прѣже** (**переже**).

Сполучники

У староукраїнській мові сполучників було небагато, вони поділялися на окремі групи за:

– *функціями*: сурядні і підрядні;
– *походженням*: первинні і похідні;
– *морфологічною будовою*: прості, складні і складені.

Сурядні сполучники поділялися на:

– єднальні: **и**, **а**, **да**;
– протиставні: **а**, **но**, **да**;
– розділові: **ли**, **или**, **любо**, **чи**.

Підрядні сполучники вживались для сполучення підрядних речень з головними: **бо**, **ибо**, **дабы**, **яко**, **оже**, **аже**, **занѣ**, **потоль**, **поколь** та ін.

До **первинних** належали сполучники **а**, **бо**, **да**, **и**, **ли**, **но**, **чи** та ін. Їх небагато. За походженням первинні сполучники невивідні, позбавлені предметного значення, здавна відомі лише як сполучники. Всі вони, крім підрядного сполучника **бо**, сурядні. Це свідчить про пізніше походження сполучників підрядності.

Похідні сполучники утворені від інших частин мови, що вживалися у функції сполучників: **ижє**, **жє**, **чьто**, **къто** (від займенників); **идє**, **коль**, **гда**, **къда**, **камо** (від прислівників); **хотя**, **єсли** (від дієслівних форм). До похідних належать також складні і складені сполучники, утворені різними способами. Складні сполучники становлять зрощення первинних сполучників між собою (**али** < **а** + **ли**, **или** < **и** + **ли**, **либо** < **ли** + **бо**, **чили** < **чи** + **ли**), сполучників із частками (**дажє** < **да** + **жє**, **тожє** < **то** + **жє**, **нєжєли** < **нє** + **жє** + **ли**), двох часток (**нєжє** < **нє** + **жє**, **нижє** < **ни** + **жє**). Складені сполучники є результатом семантичної єдності двох або кількох слів, що виступають як один сполучник, хоч у реченні не завжди стоять поруч: **ачє... ли**, **аче…то**, **нє тъкъмо... нъ**

(**но**), **а також парні сполучники и... и**, **или... или**, **либо... либо**, **ни... ни**.

Частки

У староукраїнській мові найпоширенішими частками були: **бо**, **жє**, **нє**, **ни**, **нѣ**, **ли**, **пакъ**, **чи** (**ци**), **сє**, **да**, **атъ** (**ать**). Більшість із них – первинні, відомі ще праіндоєвропейській мові. Такі частки виступали то як модальні, то як словотворчі. Так, питальна частка **ли**, протиставно-видільна **жє**, заперечні **нє**, **нѣ**, **ни** використовувались як словотворчі морфеми в займенниках, прислівниках, входили до складу похідних сполучників і часток, наприклад: **али** < **а** + **ли**, **или** < **и** + **ли**, **дажє** < **да** + **жє**, **нєжє** < **нє** + **жє**, **нєжєли** < **нє** + **жє** + **ли**, **ибо** < **и** + **бо**, **никътожє** < **ни** + **къто** + **жє**, **никъдє** < **ни** + **къдє**. Поступово відбувається процес диференціації часток, виділяються *питальні* (**чи**, **хіба**, **невже**), *стверджувальні* (**так**, **еге**, **атож**, **авжеж**), *заперечні* (**не**, **ні**, **ані**), *вказівні* (**ось**, **от**, **оце**, **он**, **онде**, **ось**, **ото**), *означальні* (**саме**, **якраз**, **справді**), *кількісні* (**майже**, **мало не**, **трохи не**), *спонукальні* (**ну**, **годі**, **давай**), *видільні* (**навіть**, **лише**, **хоч**, **аж**) та інші частки.

Вигуки

Староукраїнські пам’ятки засвідчують невелику кількість вигуків: **о**, **охъ**, **ахъ**, **олє**, **волє**, **увы**. Похідні вигукові слова (**волє**, **тако**, **сѣ**) співвідносні з різними частинами мови. У староукраїнських пам’ятках XIV–XV ст. вигуки майже відсутні, це пояснюється, очевидно, жанровою специфікою самих пам’яток.

Завдання 1. У наведених реченнях знайдіть прислівники, поясніть способи їх творення. Визначіть розряди прислівників.

Протожъ чоуйте бо нє вѣдаєтє коли господарь домовыи придєть, любо въ вєчєръ. албо в поульночи. Чи пакъ коли коуръ запоє (ПЄ, 1556–1561); Юж за помочоу бжією маєшь всѣ

зоуплъна выписанныи книгы чєтырєх єуглистовъ выложєныи изъ языка блъгарского на мовоу роускоую читачоу милии (ПЄ, 1556–1561); и повидѣно ємоу рєкоучи мти твоѧ и братїа твоѧ звноутрь стоѩть и хотѧть абы сѧ стобою видѣли (ПЄ, 1556–1561); И такъ помалу малу науками своими все панство руское до вѣры рымскоє привели (Перест., 1605–1606); ѡни року тєпєръ идучого… непоѡднокроть наєзджаючи на кгрунтъ ншъ иляшовскии, дуброву и пущу нашу пустошать (АЖ, 1583); Того ж року, заразъ на весну, его царское величество… войною идетъ на короля полского (ЛСам., XVII ст.); альбо столп во блаженной памяти преставлшагося высоцѣ в богу превелебнаго... отца Иннокентіа Гизеля...

... Едного часу в Рымѣ знайдено неякись давный каменем приваленный гроб, знать якогось великаго пана, в котором при костех была табличка, маючая на себѣ таковыя в двѣ стручки написанныя слова: истощах, даровах, сохраних, имѣх, имам, погубих. Шо бы тыя слова мѣли значити, нихто разумѣти не могл. Зезвано потым людій мудрых, которыи могли на тот час там быти. Тыи, по долгому уважаню, згодилися все на едно, тлумачачи, знайденныи слова так: еже истощих – имѣх, еже даровах – имам, еже сохраних – погубих; якобы тот мертвец тым писмом так до живих мовил: то тылко само, що колвѣк за живота моего учинилем кому добрѣ, що даровалем требующому, що далем неимущему, то по смерти моей знайшолем, то мнѣ не пропало, то мнѣ навеки: а що колвѣк на свѣтѣ ся остало, до шкатулты ся вложило, в скарбници ся замкнуло, що ся в земли заховало, все тое пропало, жадного оттолѣ не маю прибытку: еже даровах – имам, еже сохраних – погубих. А ктож вонтпит, же в богу зешлый отец знайшол то теперь въ небѣ, що за живота дал убогим?

(Хрестоматія давньої української літератури)

Завдання 2. З наведених речень виберіть службові слова. Проаналізуйте їх походження, структуру та функції.

И ѩкь жє вы хочєтє абы ва(м) чинили людє и вы имь такьжє чинѣтє: – и єсли бystє любили тыхь, которыи вась тыжь любѧть.. и ѩкоую боудєтє мѣти млть. бо и грѣшници любѧть тыхъ которыи ихъ любѧть. – а єсли боудєтє добрѣ чинити тымъ которыи тыжъ вамъ добрє чинѧть што жь за доброта оу вась є бо заправды и грѣшници такьжє чинѧть. – а єсли взаємь даєтє тымь вкотрыхъ надѣєтєсѧ взѧти, што за добро(м) ваша є, бо и грѣшници такьже грѣшникомъ взаємь дають. – а боудєтє ли позычати тымъ ѡ(т) которыхъ сѧ надѣєтє зась взѧти. штожь вамъ за доброть є. прото жь вы милоуитє неприѩтєлѣ ваши. – и добро чинѣтє и позычаитє. ничего сѧ ѡ(т)толѣ нє надѣючи. – и боудє(т) заплата ваша многа и боудєтє сны вышнѧго вси [...]. Ставши на врядє в замку гдрски(м) житомє(р)скимъ [пєрєдо мною], Ло(б)жа(н)скимъ Иваномъ, на то(т) часъ по(д)старости(м) житомєрскимъ, возны(и) повєту зємли Києвскоє Лукашъ Болотовичъ ѡчєвисто ку записова(н)ю до книгъ тыми словы созналъ и на письмє подалъ, и(ж) року по нарождє(н)ю сына бо(ж)єго тысєча пѧ(т) сотъ ѡсмъдєся(т) четвє(р)того м(с)ца июля, ѡсмого дня чєрєзъ мєнє, Лукаша Болотовича, возного повєту зємли Києвскоє, далъ позовъ зємски(и) києвски(и) по єє м(л). панюю Домну Ждановую Щєнєвскую и сыномъ єє м(л). Мєлєшку, Хомє, Фєдору, Дємиду, Ивану Ждановичомъ Щєнєвскимъ у Щєниєве, в дворє єго вла(ст)номъ, в сѣняхъ, в жалобє пана Миска [!] Щенико(в)ского ѡ роздєлъ имє(н)я щєниковского, яко вся речь и жалоба ширє(и) и достаточнє(и) в томъ позвє в сєрєдинє єсть ѡписано и доложоно и рокъ ста(н)ю, за которымъ позво(м) рокъ складамъ. Має(т) єє мл(ст) стати на роки зємскиє Києвскиє, которыє припасти и сужоны быти маю(т) в року ѡсмъдеся(т) чєтвє(р)то(м) в Овручимъ ѡ свято(м) Михаилє свята римского.
А при мнє, возном на то(т) часъ, были стороною служєбни(к) Яслико(в)ского Ива(н) Руцки(и) а мєщани(н) пана Єсифа Нємирича чє(р)нєховски(и) Мака(р) Калєниковичъ. А тыє позвы нє змазаныє, нє скробаныє, вдатє и во всє(м) зго(д)ливыє. И просилъ па(н) Микола(и) Щениєвски(и), абы тоє ѡчєвистоє

созна(н)є возно(г)(о) в книги замковыє житомє(р)ские было записано (Актова книга Житомирського міського уряду).

Питання для перевірки

1. На які групи за походженням поділяють прислівники?
2. Відзайменникові прислівники. Наведіть приклади.
3. Відіменні прислівники. Наведіть приклади.
4. Віддієслівні прислівники.
5. Які службові слова були в староукраїнській мові?
6. Групи прийменників за походженням і будовою.
7. Які групи сполучників Ви знаєте?
8. Як сформувались частки?

Список літератури

1. Історія української мови. Морфологія. – К, 1978. – С. 342-411; 424-446; 449-494.
2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 226-252.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 356-380.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С.148-165.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С. 125-129.

Практичне заняття 17

Тема. ***Синтаксичний розбір староукраїнського речення***

Історичний синтаксис вивчає зміни в синтаксичній системі мови в діахронії. Його завданням є відтворення давніх синтаксичних конструкцій, виявлення причин і тенденцій розвитку синтаксичної системи української мови.

Синтаксичні зміни відбувалися в тісному зв'язку з морфологічними. Так, наприклад, із втратою граматичного значення двоїни відбулися зміни у способах вираження підмета, присудка, додатка, означення. Замість форм двоїни стали активно вживатися форми множини. Із зміною категорії істоти – неістоти пов'язано те, що форми знахідного відмінка однини й множини назв істот почали збігатися з формами родового відмінка, тому прямий додаток в назвах істот збігся за формою з родовим відмінком. Іменні прикметники в староукраїнській мові виступали не тільки у функції іменної частини складеного іменного присудка, але й у ролі означення, а розвиток займенникових форм прикметника привів до того, що ці форми з часом витіснили іменні прикметники у ролі означень. Іменні прикметники тепер вживаються у функції частини складеного присудка.

Просте речення

У найдавніших пам'ятках староукраїнської мови представлено прості односкладні й двоскладні речення різних типів.

Серед односкладних найбільш поширеними були **безособові**. Присудок у них міг виражатися:

1) безособовим дієсловом: ꙗко же **пишетсѧ** въ лѣтописании грѣческемъ;
2) дієсловом минулого часу середнього роду: нивы иныѩ ледомъ **подрало**, а иныѩ водою **подмыло**;
3) слова **лзѣ**, **нелзѣ**, **жаль**, **нѣсть**, **подобѣ**: **жаль** бо ему мила брата Всеволода;
4) іменником, нечленним прикметником чи пасивним нечленним дієприкметником у д. в. з допоміжним інфінітивом (**быти**): **быти** намъ **рабомъ** и много всѧчески пострадати от Рюрика;
5) прислівником: **лѣпше** бы смертъ ниже кнѧженіє;
6) формами **было**, **будет** із запереченням: **не бысть** ту брата Брѧчаслава;

7) дієприкметником сер. р. на -о: возъ **оукрадено**.

У староукраїнських пам'ятках використовувалися **інфінітивні** речення: Быти грому великому, ити дождю стрѣлами съ дону великаго. При інфінітивах нерідко вживалася назва особи в давальному відмінку, яка повинна була виконати певну дію.

У староукраїнській мові функціонували також **означено-особові** та **неозначено-особові** речення.

Порівняно з іншими типами односкладних речень рідше використовувалися **називні** речення. На початку текстів ділового зміну вони могли вживатися як привітання чи побажання. Цей тип синтаксичних одиниць також складають заголовки: Правьда роусьская.

Широко представлене в староукраїнській мові **двоскладне речення**, в якому підмет міг бути як простим, так і складеним:

Простий підмет виражався:

1) іменником в називному відмінку: иде **Вольга** по земли;
2) субстантивованим прикметником чи дієприкметником: а **погании** губѧть землю руськую;
3) числівником: **єдинъ** же ископа ѩму;
4) займенником: се **ѩ** Всеволодъ далъ ѥсмь.

Складений підмет виражався:

1) іменником в називному відмінку з іменником в орудному відмінку з прийменником съ: **Стослав** же **съ Рюрикомъ** и **со инѣми помочьми** влегоша во Днѣпръ противоу половцемъ;
2) сполученням числівника або прислівника числового значення з іменником: и погыбе **много бещисла людии**.

Усі типи підмета успадкувала сучасна українська мова.

У староукраїнській мові розрізняли простий та складений **присудки**.

Простий присудок виражався:

1) дієсловом теперішнього часу: по мнѣ **идеть** полкъ;
2) дієсловом майбутнього часу: **подъступимъ** заутра в лодьѩ;

3) дієсловом минулого часу: Вольга же **бѧше** в Києвѣ; в тоже времѧ половци **напили сѧ бѧхоуть** коумыза;
4) дієсловом умовного, наказового способів: **поиди** кнѧже с нами в дань.

Складений присудок складався з іменної частини, яка могла виражатися:
1) іменником у формі Н. в.: азъ **ѥсмь мужь** его;
2) іменником у формі О. в.: судиславъ **бысть чернцемъ**;
3) нечленним прикметником чи дієприкметником у Н. в.: всѧ землѧ наша **велика** и **обилна**;
4) числівником: рюрикъ **патый быс**;
5) займенником: се **моє**, а то **моє же**;
6) прислівником: бо ихъ **мало**.

У староукраїнській мові вживалися речення, поширені другорядними членами.

Додатки виражалися іменниками чи іменними частинами мови, що стояли в непрямих відмінках:

родовому: Не съставить бо ся корабль **без гвоздии**;

давальному: ...да пишют к великому **князю** нашему;

знахідному: Имяху бо **обычаи** свои и **законъ** отець своихь;

орудному: **златом** бо мужеи добрихь не добудень;

місцевому: **о нем** же преже сказахом.

Означення найчастіше були виражені прикметниками (як іменними, так і займенниковими), а також іншими частинами мови, що змінювалися за родами, числами й відмінками.

В ролі **обставин** виступали в давнину прислівники, а також поєднання повнозначних слів, які перебували на межі переходу до прислівникових словосполучень.

У простому поширеному реченні могли бути:
1) однорідні члени речення: своєго никтож не **хулить** но **хвалить**;
2) прикладка: иди к **Василкови** тезу своєму. Се вѣтри, Стрибожи **внуци**, вѣють съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игоревы;

3) дієприкметникові звороти: не ваю ми храбрая дружина рыкаютъ, акы тури, **ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ**;
4) звертання: а поєди **брате** постерези землѣ роускоѣ;
5) вставні слова і речення: **первоє** ростову идохъ сквозѣ вѧтичѣ. ѩрославъ же **се якож реком** любимъ бѣ книгамъ.

У староукраїнській мові складно було диференціювати складнопідрядні й складносурядні речення. Але основні засади розмежування різних типів складних речень, за свідченням пам'яток давнього періоду, уже були сформовані. У цей час уже існували складні речення різних типів зв'язку: складносурядні, складнопідрядні й безсполучникові.

Безсполучникові складні речення: трубы трубѧть въ Новѣградѣ; стоять стязи въ Путивлѣ, Игорь ждеть мила брата Всеволода.

У складносурядних реченнях, як і в сучасній українській мові, предикативні частини поєднувалися сполучниками сурядності:

а) єднальними (**и**, **а**, **да**): и приспѣ осень **и** помѧну олегъ конь свои;

б) протиставними (**а**, **да**, **но**, **и**, **ато**): оуже мнѣ мужа своєго не крѣсити, **но** хочю вы почтити наутриѩ предъ людьми своими.

в) розділовими (**или**, **любо**): аще боудешь нога цѣла **или** начнеть храмати.

Складнопідрядні речення в староукраїнській мові не набули ще такого оформлення, яке могло б бути засобом чіткої ідентифікації цього типу синтаксичних одиниць. Пам'ятки свідчать, що існували речення із сполучниками **а**, **и**, частини яких за змістом підпорядковувалися одна одній: Видѣхь великь звѣрь, **а** главы не имѣеть. У межах окремих складних речень були можливими поєднання і старих (сурядних) зв'язків, і нових (підрядних): **Аже** соколь кь гнѣзду летить, **а** вѣ соколиа опутаевѣ красною дивицею. Л.Якубинський вважав складнопідрядні речення такими, що

розвинулися із складносурядних. У староукраїнській мові складнопідрядні речення ще не мали досить розвиненої і диференційованої системи сполучників. Тому деякі сполучники (**яко**, **оже**) часто з'єднували з головним і підрядні речення означальні, і додаткові, і причинні, і наслідкові, і мети, наприклад: дивно имѧ (мені) дружино, **оже** лошадми жалуєте (підрядне підметове); кнѧзи же здумавше вси не крѣпко бьют сѧ дружина ни половци. **оже** с ними не ѣздимъ сами (підрядне причинне);поидевѣ на нь. **оже** и проженевѣ (підрядне мети).

1. Підрядні речення **підметові** з'єднувалися за допомогою займеників **къто**, **чьто**:

Кто ми ближни тотъ добръ. **Хто** убьтъ лося або вепра або свинью, тотъ на замокъ даетъ плече.

2. Підрядні речення **присудкові** в пам'ятках трапляються рідко.

3. Підрядні **додаткові** приєднуються за допомогою слів **яко**, **къто**, **чьто**, **оже**, **аже**, **абы**, **како**, **где**:

Рюрикъ же поча доумати с мужми своими. **како** бы дати волость всеволоду.

Изѧславъ блюда того. **Абы** сѧ не снѧлъ с Володимеромъ галичьскымъ.

Слышалъ єсмь. **аже** ѩрославъ идеть на новъгородъ со всею силою своєю.

4. Підрядні **причини** (**яко**, **зане**, **занеже**, **понеже**, **бо**, **оже**, **оли**):

даю землю свого всго. братоу своємоу мьстиславоу. а тобѣ не дамъ, **оже** мене не не слушаешь. отца своего. Не мози и держати въ градѣ. **оли** то створѧть ти зло. ѩко и сде.

5. Підрядні речення **місця** (**где**, **кде**, **куда**, **камо**):

Куда хочєсть туды поидєть. **Камо** туръ поскочѧше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая, тамо лежать поганыя головы половецкыя.

6. Підрядні **часу** (**яко**, **когда**, **коли**, **оли**, **донеле**, **донележе**, **доколѣ**, **како**, **єдва**, **одва**): **Коли** пожреть синицѧ

орла, **коли** каменія въсплавлетъ по водѣ и **коли** иметь свинінѧ на бѣлку лаѧ ти, тогды безумныи уму научитсѧ. Толи не боуди мира межи нами. **оли** же камень почнеть плавати. а хмель грѧзноути.

7. Підрядні **мети** (**яко**, **да**, **аби**, **что**, **оже, даби**, **щоби**, **щоб**): На то всє послали єсмо. сєи нашь ѩрлыкъ. и с нашєго пєчатью золотою. **абы** то крѣпко было. Свѣдомо чинимъ всѧкому симъ нашимъ листомъ кому ж будєть того потребно.**иж** бы добрє вразумѣлъ.

8. Підрядні **способу дії** (**яко**, **як**, **неже**, **нежели**, **ниж**): Братіє і дружино луце жъ бы потѧту быти, **неже** полонену быти.

9. Підрядні **наслідкові** (**яко**, **оже**, **або**, **иже**, **так що**): И сталася буря великая на мори, **аж** ся лодя покривала волнами. Мы ихъ сказнили. **такъ што** опѧть нє будутъ намъ покостити.

10. Підрядні **умовні** (**оже**, **аже**, **аче**, **иже**, **а ли**, **коли**, **паки ли** (**коли ж**): **иже** ли не поидеши с нами то мы собѣ будем. а ты собѣ. **Коли** боудешь межи нами оусобица не воевати лѧхомъ роуское челѧди ни роуси лѧдьскои.

11. Підрядні **допустові** (**хотя**, **хоть**, **яко**): **Хоть** би еще десять разъ такъ великое было войско. Нога бы ихъ не войшла.

12. Підрядні **означальні** (**оже**, **что**, **гдѣ**, **идеже**, **коли**, **который**, **який**, **яко** (**иже**, **еже**, **єже**): І узрѣша... свинью великую, **котораѧ** бѧше вразиласѧ въ возникы новгородьскыѣ. А потрава онимъ всякій звѣрь, **що** есть на свѣтѣ.

Завдання 1. У наведених реченнях знайдіть підмет. Поясніть, чим він виражений.

1. а сє ѧзъ Чюрило Бородовськии. далъ єсьмъ сєло своє бродово кнѧзу Фєдору данильювичу и дѣтємь юго (Грам. 8, 1385 р.). 2. мы то вчинили твою казнь (Грам., написана між 1386–1418 рр.) 3. триє члвци сѣдили на лану (Там же). 4. А они

имають дєржати. так долго тдоколѧ.. имо тыхо Д тисѧчи рубли исполна нє ѡдамы (Грам. 27.I.1388 р.). 5. Коли намъ бы надобѣ вы намъ таков ижє будтє (Грам., написана після 20.V.1393 р.). 6. иныхъ. много было при томъ. добрыхъ. люди. полѧнъ. и руси (Грам. 1.X.1399 р.). 7. Ивашко дѣдошицкии. имаєть ѡчистити. листы свои (Грам. 20.IX.1413 р.). 8. Пришєдши пєредъ нас и пєредъ зємєлѧны Тучнѧ Ива ис панєю Росовою ис Марєгорѣтою своєю доброю волєю ничимъ нє примучє ни познали пєредъ нами и пєредъ зємєлѧны ижє сѧ замѣнили сєлы (Грам. 15.VIII.1418 р.). 9. выѣхали. и зємѧны. и старьци (Грам. 21.I.1422 р.).

Завдання 2. У наведених реченнях знайдіть присудок і поясніть способи його вираження.

1. Володимира же не пусти кормилець его зане. молодъ бѣ в то времѧ. 2. Братъ ти оумерлъ Вѧчеславъ а Ростиславъ побѣженъ. 3. А дроузии разбѣгошасѧ камо кто видѧ (Гал.-Вол. літ.). 4. Володимеръ же бѣ назадѣ стоѭ оу города (Там же). 5. Кнѧзь Льстко мертвъ (Там же). Володимеръ же нача вопрошати ѡ Телебоузѣ (Там же). 7. Село его не пожьжено будеть (Там же). 8. А кто боудеть началъ. тому платити коунъ (Руськ. пр.). 9. Свѣтлое слънце всѣмъ тепло и красно еси (Сл. о п. Іг.). 10. Ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли носады по плъку Кобякова (Там же). 11. На воину вышедъ не лѣните сѧ (Повч. В. Мон.). 12. Се все чтны ѥси вдалъ. не наше но твое (Там же). 13. бы ѩзыкъ мои трость книжника скорописца (Сл. Д. Зат.). 14. Сь же Котѧнь бѣ тьсть Мьстиславоу. Галицьскому (Син. сп. 1 Новгор. л.). 15. Ваша заоутро възѧта будеть (Там же). 16. Чюрило бродовськии, далъ ѥсмъ сєло своє (Грам. 8.IV.1385 р.). 17. микъ дѣдошицкии. правъ (Грам. 5.VII.1428 р.). 18. Обѣ сторонѣ прощеніе промежку себе взявши, и Трохим утрату своеи шкоды мусѣл отпустит (АПГУ, XVII ст.). 19. Теды Степанъ ведле звычаю подъ вечоръ шаблѣ тие с комори вынесши.. (АПГУ, XVII ст.). 20. А за вину взядши половину лѣса, произеваемого

Гонозовщина (Пир., XVII ст.). 21. Я и того рукою поймавши, взяв кликати Юхима рѣзника (Пир., XVII ст.). 22. Матвѣй поставивши роя на токах, а той Сало в свой улей вытрусил (Пир., XVII ст.); 23. А Золотаренко Гомель державши в обложеню немало, що видячи жолнѣрове, же юже трудно отседѣтися, здали Гомель Золотаренковѣ (ЛСам., XVII ст.); 24. Чекановъ нихто не смилъ носити (ЛЧ, XVII ст.); 25. Хмельницкого собѣ за старшого приняли (ЛСам., XVII ст.); 26. Юрий Хмельницкий по смерти отческой, и по гетманствѣ Виговского, былъ мало щос гетманомъ въ Чигиринѣ (ЛВел., 1720); 27. Лечъ тотъ пунктъ Виговского билъ обманчливий и фалшивий (ЛВел., 1720); 28. Самъ зась єст паномъ около морского брегу (ЛВел., 1720); 29. В челобитной же п. Неисаловой написано что когда она, по ѡбичаю званыя господарского, ходила по двору, смотрачи, чи вездѣ гораздъ. 30. А Нестеренко пянъ былъ (ДНРМ, 1740); 31. Теперь Еней убрався в пекло, прїйшов зо всѣмъ на инчїй свѣтъ: тамъ все пожовкло и поблекло, зеленого нычого нѣтъ, тамъ тилько туманы велыкы, там чуты жалобные крыкы, там мука грѣшнымъ не мала. 32. Еней съ Сивиллою глядѣлы, якїи мукы тут терпѣлы, якая кара всѣмъ була (Котляревський).

Завдання 3. Проаналізуйте складносурядні речення, поясніть, якими сполучниками вони поєднані. З'ясуйте, чи зберігаються наведені сполучники в сучасній українській мові. Чи збігається їх функція?

1. Чиє ты сєно вєзєшъ, албо хто тоби дал (АЖ, 1583); 2. Я тут в Трояновцахъ дому и осєлитися нє маю, алє нєхаи, дєи, пан Ворона до мнє придєт на Волын, до дому мого (АЖ, 1584); 3. Аз бо желаю, но еще волѣ божей на се нѣт (В., XVI ст.); 4. Любо утаилося то от тебѣ, Скарго, или не имѣешъ вѣдомости о томъ (В., XVI ст.); 5. Ты его одним зовеш, и он не сам, але з диѩволом-грошовладателем (В., XVI ст.); 6. А не толко душѣ без тѣла тепер не бывают сужени и карани, але и ангели караня

не взяли (Каз., XVI ст.); 7. Пес сукно стережет, а сам в нем не ходить (Перест., 1605); 8. Петръ святый в Римѣ не былъ, албо Павел святый не былъ (Перест., 1605); 9. Ничить трава жалощами, а дрєво с тугою къ зємли прєклонилось (Сл… Іг.); 10. Тогда по Рускои зємли рѣтко ратаєвъ кикахуть, нъ часто врани граѧхуть, трупіа себѣ дѣлѧчє, а галици свою рѣчь говорѧхуть: хотѧть полєтѣти на уєдє (Сл., Іг.); 11. Таче бысть вечеръ и повелѣ пѣти вечерънюю. а самъ вълѣзъ въ шатьръ свои начатъ млтвоу творити вечернюю. съ сльзами горькыми. и часты имь въздыханиюмь. и стонаниюмь многымь (Усп. зб., XII–XIII ст.); 12. Кто бѫдєт нєкотрыи добрыи члвкъ на соуд позванъ о квалтъ имєєть повод на нєго досвєтчить або тот добрыи имєєт самъ своєю прісѧгою отбыть (Статут, XV ст.); 13. Пан Юріи Шєрбич.. дали от своєго оурика правою свою отниноу нашємоу монастирю от Хомор.. половина от тоє полє на имѣ на Злътъроныи, мєжи бродовє под Бохотиномъ, повышє Ноуорєщи, алє да єст томоу монастирє нижнѧѩ част (Bogd., I, 1467); 14. А къ нєдругомъ єго къ охъматовымъ дєтємъ посылаєшъ а наводишъ ихъ на єго, да и къ инымъ нєдругомъ єго на єго лихо посылаєшъ, да и иныхъ дєлєхъ во многихъ по доконъчанью и по крєстъному цєлованью єму нє исправляєшъ (Bogd., II, 1499); 15. Сторожу отъ поля на валу у воротъ Золотыхъ повинъни держати мещанежъ, а теперь сторожи тое у воротъ Золотыхъ нетъ, а дають мещане сторожовъщины тое воеводи на годъ по 15 копъ грошей (Оп. Київ. з., 1552).

Завдання 4. Проаналізуйте складнопідрядні речення й з’ясуйте засоби зв’язку підрядних речень з головними.

1. Писал до них, абы с тым ихали до него ("Пересторога", початок XVII ст.). 2. А тому недѣл двѣ, як тая мова была (Полт. акт. кн., XVII ст.). 3. Слихи от розних людей заходили, якобы жона Педосова в незвичайних похвалках на дѣтъки мои перехвалялася (Там же). 4. хто би злодея причинного, ведомость о нем маючи, в себе в дому ховал, тогди таковий...

кождий... всѣ шкоди... будет повиннен платити (Там же). 5. Не жалуючи козака, хоча й бы згинулъ (Літ. Сам.). 6. а инихъ постинано много, бо орда не брала полону задля того, жеби не обтяжалися (Там же). 7. потягнули были под Межибоже, где заставало козацтво во обложенню отъ войска коронного (Там же). 8. потягнули под Кодакъ, которій держачи в осадѣ презъ килка недѣлъ, онимъ докучали, ажъ мусѣли ся здати (Там же). 9. Того ж року саранча барзо великая на усей Украинѣ была и барзо шкоди великіе починила. А скриню шостую попєлу готового розкидали, в которои было на шєснадцат лаштов попєлу (АЖ, 1582); 10. На што мнє тот Пєтръ и ѡтаман ѡтказали, иж, дєи, тот Кондрат Ковал былъ у вєзєню, алє тєпєр за порукою, иж, дєи, мовил ѡ пану нашомъ, для того, дєи, єсмо єго и били (АЖ, 1584); 11. Был ли еси в той скарбници, гдѣ Павел слышал неизреченные бесѣды? (В.XVII ст.); 12. Узриши на сем узлѣ, чии суть латина учиници (В., XVI ст.); 13. Но нехай ся он, як змия, въет и скачет, мы его пакы обличати начнем (В., XVI ст.); 14. А не вѣм, если и ваша милость тую историю о Епифанию Кипрскому не пометаетѣ (В., XVI ст.); 15. Были и суть тые, которые то препоною розширенья Римского костела звали (Ап., 1599); 16. Гдыж яковый есть фундамент, таковое на нем мает быти и будованьє (Пал., 1619–1622); 17. Ипатій Потѣи з владыцества Володимерского канонне и соборне звержен есть, который потом в церкви матеріалне впроважен стался (Пал., 1619–1622); 18. Повѣжь ми, гдѣ бы то в писмѣ написано было, абы для потребы закон повелѣл Бог ламати или отмѣняти (Пал., 1619–1622); 19. Знайжє ꙗко ѡгнь тебѣ служит: загрѣваєт, просвѣщаєть (Перло, 1646); 20. А хто такови вѣры нємаєтъ, таковыи оу двѡꙗкую єрєсь впадаєт (Перло, 1646); 21. Люде, там будучіе, приняли нас ласкаве и дивовалися, як страж минулисмо (Діар., 1646); 22. Которую яму под нами было выкопали, сами в ню ся обвалили (Лист БХ, 1648); 23. А хто учнет с нашіе стороны чинить неправду, таким своєволним приказали головы рубить (Лист БХ, 1649); 24. А нєбозчиковскоє тєло южє до воды топити волочєно и южє бы

было утоплєно, кгды бы нє урожоныи єго мл. Пан Филон Ѡлєкшич, поручъник, и другоє товарыство (ДМ, 1650); 25. Так усе, що живо, поднялось в козацтво (ЛСам. XVII ст.); 26. И так стрилци, вивѣдуючи, хто незичливимъ былъ цару Іоанну, то тихъ брали (ЛСам., XVII ст.) .

Завдання 5. Зробіть повний синтаксичний аналіз речень.

Вовка в плуг а вунъ у лугъ; Дурнѧ ни сѣют ни пашут сам сѧ родит; Далєко куцому до зайца; Дождавъ рясту топати; Единому нє розодратисѧ надвоє; Конѧ куютъ, а жаба ногу пудставляєт; Мовивши слово, трєба бути паномъ; Нє пєрвоє окном с хаты утѣкати; Сядьмо на колодѣ, поговорѣмо о природѣ; Тяжко працовати гдє нѣчого взяти; У лѣсъ дровъ нє трєба вєзти; Цур пєкъ тобѣ якъ запишався що в нову свиту прибрався; Бити нѣкого, а взяти нѣчого; Баба з воза возу лєгшєи; В рємєсника золотаѧ рука; Взявшись за гужъ нє кажи нє дужъ; Добрыи товар поясы, що продаси то и поєси (К.З., XVII–XVIII ст.); Унѣверсалъ приватний короля Яна Казѣмѣра (ЛВел., 1720); Долги з обохъ сторонъ повиніе собѣ заплатить (ЛВел., 1720); Вязневъ всѣхъ з обохъ сторонъ взаемне освободять без жадного окупу (ЛВел., 1720); А так ухвалено первѣе з государемъ московскимъ покой заключити (ЛВел., 1720); Сталося теди по его Хмелницкого желанію (ЛВел., 1720); Въ початку былъ допрошуванъ Грицко Нечаенко якую от хутора его млсти пна судій енералного обиду себѣ мает. Где въ допросѣ моемъ такую обыду ѡт хутора судейского сказалъ (ДНРМ, 1720); В полковую Переясловскую канцелярию доношеніе (ДНРМ, 1733);

Гетманове коронные, по уступлению на зиму короля шведского, послали в Кримъ и перееднали хана з ордою, жеби оним на помощь выйшли зносити Украину, а звлаща зимою. Що орда з охотою учинила, и витягла потуга великая. Также всѣ войска коронные, скупившися, просто рушили на Украину от Камянца Подолского. О чом Хмельницкій увѣдомившись,

полки козацкіе скупилъ и постановилъ по городах от Уманя, а сам з інними полками и войсками его царского величества, над которими старшій былъ бояринъ Василій Борисович Шереметевъ, з немалимъ войскомъ сталъ у Ставищахъ. Адже почулъ, же жолнѣрове з ордою зближаются, рушилъ з Ставищъ ку Уманю и там за Пятигорами на Дрижиполю в поляхъ споткалися з ордою и тими войсками коронними, и стала война великая. Войско козацкое в купу не зійшлося, и орда недопустила скупитися, осадивши гетмана Хмелницкого в полях; и такъ наступовало жолнѣрство на Хмельницкого, же трупом жолнѣрским козаки стаборились, бо не тилко в день, але и у ночи билися рукопашь. Аже в таборъ козацкій и московскій дракгунѣя уломилася была, которыхъ не такъ стрѣлбою, якъ оглоблями з саней били, и многихъ побили, з которыхъ мало хто увойшолъ.Що видячи Хмельницкій, же такъ великая налога през дней три, казалъ табору рушати, и просто на обоз коронній ити, распорадивши гарматы и пѣхоту. Що видячи, жолнѣрове мусѣли уступовати назадъ, такъже и орда, бо много и татаръ пропало, за которыми гетманъ Хмельницкій з войсками ишолъ второпи, и іхъ прогнавши, в Уманѣ стал. А приписалъ ѥсмь микитино дворищє кому жь дворищю. къ пєрємышьльскому. Ижь было на двоє. алє ѩ далъ за одино (Р., після 1349); Королєви дєржати лвовьскую зємлю исполна а намъ дєржати володимѣрьскую луцкую бєлзьскую холмьскую бєрєстиискую исполна жь (Р., 1352); А мыта нє промышлѧти. но какъ из вѣка пошло. а по старымъ дорогамъ гостємъ поити куда хочєть. а гостѧ нє принєволити. но куда хочєть туды поидєть (Р., 1366); Фанасии влдка пєрємышльскии и своюми крылошаны. продалъ ѥсть оу бышковичихъ. два дворища пану ѩшкови испрувъскому. на вѣки.. и оуздалъ ѥсть влдка пєрєдъ нами. пану ѩшкови испрувъскому. та дворища. на вѣки. и дѣтємъ ѥго (Р., 1391); Оучинили єсмо имъ границю… на второмъ полку а ту исыпали могилу мєжи дубовъ а мєжи букомъ на полку а от ближьнєго рєчєного бока ѩко стоить на брєгъ долины простѣ на дубъ а от ближнєго рєчєного дуба на

букъ а от бука оукосомь на ѩблонь а от ѩблони долиною до трибуковъ а от трибуковъ простѣ оу быстрицю (Р., 1404); …а у чєрновци, возы нє стрѧсти, алє купєць дасть свою вѣру, ажє нє имаєть заповѣданыи товаръ на свои возъ (Cost., II, 1408); Тежъ уставуемъ, естлибы хто волного человека або сына своєго з голоду продалъ въ неволю, або сам ся для голоду далъ, таковый листъ не маетъ держанъ быти (ЛС, 1529); А за тымъ православіє греческоє озимнѣло и въ згорду пришло и во занедбаня, бо теж зацных становъ особы.. до врядовъ духовныхъ приходити перестали, але ледакого на нихъ вставляли ку воли только самому посполитому человѣкови (Перест., 1605–1606).

Питання для перевірки

1. Чим міг виражатися підмет у староукраїнській мові?
2. Які були типи присудка?
3. Другорядні члени речення.
4. Двоскладне й односкладне речення. Типи односкладних речень.
5. Чим могло ускладнюватись просте речення?
6. Складносурядні речення.
7. Складнопідрядні речення.

Список літератури

1. Історія української мови. Синтаксис. – К, 1983. – 502с.
2. *Жовтобрюх М.А., Волох С.П., Самійленко С.П.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1980. – С. 253-310.
3. *Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А.* та ін. Історична граматика української мови. – К., 1962. – С. 382-463.
4. *Крижанівська О.І.* Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К., 2010. – С.165-188.
5. *Павленко Л.П.* Історична граматика української мови. – Луцьк, 2010. – С.130-142.

ТЕСТИ

1. До VII століття існувала

А праслов’янська мова
Б протоукраїнська мова
В давньоукраїнська мова
Г середньоукраїнська мова
Ґ нова українська мова

2. Пам’яткою XI століття в історії української мови є
А «Житіє Бориса і Гліба»
Б «Слово о полку Ігоревім»
В Остромирове Євангеліє
Г «Моління Данила Заточника»

3. Період у розвитку української мови з VII до X століття називають:
А праслов’янська мова
Б протоукраїнська мова
В давньоукраїнська мова
Г середньоукраїнська мова
Ґ нова українська мова

4. Період у розвитку української мови з XI до XIII століття називають:
А праслов’янська мова
Б протоукраїнська мова
В давньоукраїнська мова
Г середньоукраїнська мова
Ґ нова українська мова

5. Період у розвитку української мови з XIV до кінця XVIII століття називають:
А праслов’янська мова
Б протоукраїнська мова
В давньоукраїнська мова
Г середньоукраїнська мова
Ґ нова українська мова

6. Період у розвитку української мови від кінця XVIII століття і до сьогодні називають:
А праслов'янська мова
Б протоукраїнська мова
В давньоукраїнська мова
Г середньоукраїнська мова
Ґ нова українська мова

7. У приписці до житія Кирила (X ст.) вказано, що Костянтин навчився руської грамоти від русина, що проживав
А у Києві
Б у Царгороді
В у Моравії
Г у Корсуні

8. Славісти XIX – початку XX століття походження письма у східних слов'ян пов'язували із прийняттям християнства, спираючись на запис у пам'ятці:
А Хронологічна Палея
Б «Повість минулих літ»
В Галицько-Волинський літопис
Г «Слово про закон і благодать»

9. Про традицію східних слов'ян у VII-VIII ст. записувати слов'янські тексти грецькими та латинськими буквами свідчить
А митрополит Іларіон
Б Чорноризець Храбр
В Кирило
Г Мефодій

10. Написане на сирій глині слово *lado*, яке свідчить про можливе використання письма на

східнослов'янських землях до прийняття християнства, знайдено
А на Львівщині
Б на Тернопільщині
В на Хмельниччині
Г на Буковині

11. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася I палаталізація приголосних.
А жьгу, мѣшу, чьрница, кънижька
Б ручька, рожькъ, стеречи, страшьно
В къняже, личьныи, можеши, вълчица
Г дружити, страшьнъ, лъжа, чьто

12. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася II палаталізація приголосних.
А князь, нозѣ, пастуси, жьзи
Б друзи, руцѣ, помози, рьци
В ции, пьци, сьрдьце, вълци
Г пророци, стьза, берези, яице

13. Вкажіть рядок, де у всіх словах містяться наслідки впливу звука [j].
А ношу, ловлю, печи, душа
Б сажа, хожю, ѣжь, свѣча
В дружьба, плачу́, хочу, печеши
Г сѣча, вълчии, сѣчи, служу

14. Визначте рядок, кожне слово якого має зредукований звук у сильній позиції.
А тъпътъ, дьнь, съто, лъбъ.
Б львъ, глътати, чьсть, лъжька
В търгъ, крьвавъ, жьлтыи, правьдьнъ
Г зърно, узъкъ, дьржати, вълна

15. Назвіть рядок, у якому кожне слово має голосний на місці колишнього зредукованого в сильній позиції.
А повний, сотня, швець, верх
Б верба, мох, корабель, пес
В замок, жрець, берег, женцем
Г весь, зерна, глитати, торгувати

16. Визначте рядок, у якому всі слова мають звук [і] на місці етимологічного звука [о] або [е].
А вівця, радість, ліс, піч
Б бійця, сім, сіно, сільський
В осінь, робітник, хліб, стільки
Г піч, ніс, хміль, шість

17. З'ясуйте, в якому слові [и] походить з давнього [ы].
А лихо
Б тиша
В риба
Г книга
Ґ глина

18. У написанні якого слова відображено звукову зміну після занепаду зредукованих?
А злость
Б земль
В досадивъ
Г корь
Ґ дългъ

19. Назвіть рядок зі словом, в якому НЕ відображено на письмі спрощення в групі приголосних.
А здрастуи, нещаслива, серца
Б празнику, мѣсце, злостьникъ
В масницѣ, жалосныи, намѣсникъ
Г сонца, скло, власныхъ

20. Вкажіть слово, в якому звук [о] з'явився на місці колишнього первинного або вторинного [е].
А стовп
Б носити
В блоха
Г закон
Ґ чотири

21. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася І палаталізація приголосних.
А монашьскъ, шьдъше, жежеши, вороже
Б прочии, жажа, мушька, можеш
В рожькъ, волочи, кричати, личьныи
Г ножька, дышати, суша, хожю

22. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася ІІ палаталізація приголосних.
А скуцѣ, вѣньць, въкратцѣ, тързи
Б дѣвица, пълци, льзѣ, дуси
В дълзи, пьци, помози, скуцѣ
Г волозѣ, ловьць, слуси, стьза

23. Укажіть рядок, де у всіх словах містяться наслідки впливу звука [j].
А пишу, въпль, ночь, говорю
Б колю, купля, стужа, мълчати
В конь, ловлю, сушити, круча
Г земля, вожу, круча, дажь

24. Визначте рядок, кожне слово якого має зредукований звук у сильній позиції.
А чьрница, дълзи, сьрпъ, пьнь
Б ловьць, пьсъ, сынъ, орьлъ
В вѣрнъ, льсть, гривьна, търговати

Г пьстръ, столъ, льстьць, съзъдати

25. Назвіть рядок, у якому кожне слово має голосний на місці колишнього зредукованого в сильній позиції.
А темний, гривень, тривати, пісок
Б точний, терпіти, довго, рот
В Олег, мстити, човна, трьох
Г борець, глитати, сотник, зерно

26. Визначте рядок, у якому всі слова мають звук [і] на місці етимологічного звука [о] або [е].
А ремінь, хміль, діло, кір
Б ріг, вечір, сніг, лід
В дім, мів, ріс, ріг
Г тільки, сільський, сірий, вільний

27. З'ясуйте, в якому слові [и] походить з давнього [ы].
А бити
Б синь
В хитрість
Г бик
Ґ три

28. У написанні якого слова відображено звукову зміну після занепаду зредукованих?
А упавъ
Б солью
В столъмъ
Г вѣстьникъ
Ґ просьба

29. Назвіть рядок зі словом, в якому НЕ відображено на письмі спрощення в групі приголосних
А чесное, очину, кожному

Б мѣсьця, исного, гончар
В шєснадцать, поздьно, власныи
Г ремесникъ, заросливии, ченцовъ

30. Укажіть слово, в якому звук [о] з'явився на місці колишнього первинного або вторинного [е].
А любов
Б вечора
В довгий
Г сонце
Ґ брова

31. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася І палаталізація приголосних.
А послушьнъ, вороже, печеши, очи
Б уши, пряжа, шьдъ, обличити
В пьшено, учитель, нареченъ, круча
Г ворочати, грѣшьнъ, лъжа, далече

32. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася ІІ палаталізація приголосних.
А рѣцѣ, волозѣ, страси, борьць
Б друзи, лъзѣ, тързи, пьци
В мози, дерзати, мусѣ, пророци
Г цѣна, скуцѣ, дѣвица, рози

33. Укажіть рядок, де у всіх словах містяться наслідки впливу звука [j].
А дружу, душа, свіча, кричиш
Б рѣжу, ловлю, гоню, пишу
В ѣжь, межа, ручька, лечи
Г ноша, друже, куча, ломлю

34. Визначте рядок, кожне слово якого має зредукований звук у сильній позиції.

А дръжати, кръвь, сънъ, вѣрьнъ
Б кротъкъ, пълныи, льсть, вьрхъ
В львъ, вьрба, рта, лъжь
Г хрьбьтъ, лъба, узъкъ, жьрло

35. Назвіть рядок, у якому кожне слово має голосний на місці колишнього зредукованого в сильній позиції.
А серп, торгувати, вогонь, сонце
Б верба, сіль, ішов, сотня
В жнець, мішок, пень, перший
Г голова, сором, довгий, берег

36. Визначте рядок, у якому всі слова мають звук [і] на місці етимологічного звука [о] або [е].
А Запоріжжя, вільний, сіно, зілля
Б доріг, місяць, вівса, осінь
В корінь, гір, весілля, кіл
Г біль, шість, дід, рів

37. З'ясуйте, в якому слові [и] походить з давнього [ы].
А листя
Б писати
В вина
Г миша
Д тихо

38. У написанні якого слова відображено звукову зміну після занепаду зредукованих.
А стьлати
Б прозьба
В сьрпъ
Г волъ
Ґ чьрвь

39. Назвіть рядок зі словом, в якому НЕ відображено на письмі спрощення в групі приголосних.
А в тижню, масницѣ, праздьнику
Б першои, мѣсце, мѣского
В щасливому, серца, подвласныи
Г позно, чесныи, намѣсникъ

40. Укажіть слово, в якому звук [о] з'явився на місці колишнього первинного або вторинного [е].
А просити
Б йому
В голос
Г горб
Ґ село

41. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася І палаталізація приголосних.
А скучьнъ, вълче, вожу, мъшька
Б пастуше, мълчати, суша, чьрнъ
В рожен, чии, жена, кошу
Г скучьнъ, тяжьба, рожькъ, ручьныи

42. Назвіть рядок, у якому в усіх словах відбулася ІІ палаталізація приголосних.
А тързи, мачесѣ, жьзи, слузи
Б звѣзда, снъсѣ, пълци, коньць
В слуси, помози, синица, слузѣ
Г пьци, цвисти, ловьць, пороси

43. Укажіть рядок, де у всіх словах містяться наслідки впливу звука [j].
А творю, куча, ручька, купля
Б море, сажа, ловля, творю
В молю, воля, в'яжу, жена
Г горожанинъ, ножька, рѣжу, слышу

44. Визначте рядок, кожне слово якого має зредукований звук у сильній позиції.
А купьць, льва, тьмьныи, вълка
Б пьстръ, възьму, чьто, мъхъ
В чьлна, пьрвыи, дьньхъ, грьчьскъ
Г бръва, мълва, жърти, осьлъ

45. Назвіть рядок, у якому кожне слово має голосний на місці колишнього зредукованого в сильній позиції.
А сотня, береза, земель, жовтий
Б човен, корабель, дорога, пень
В сльоза, гонець, весь, болото
Г борець, вовк, сон, весь

46. Визначте рядок, у якому всі слова мають звук [і] на місці етимологічного звука [о] або [е].
А беріз, літо, пів, він
Б коріння, заміж, кінський, віз
В тік, пісня, шість, піль
Г вечір, ріг, камінь, віл

47. З'ясуйте, в якому слові [и] походить з давнього [ы].
А тривога
Б син
В блиск
Г синій
Ґ тиша

48. У написанні якого слова відображено звукову зміну після занепаду зредукованих?
А сълньце
Б далъ
В кръвь
Г пълнъ

Ґ свѣччилъ

49. Назвіть рядок зі словом, в якому НЕ відображено на письмі спрощення в групі приголосних.
А власныхъ, в тижню, злосника
Б скло, сонца, усныи
В кожному, очизну, сьрдьца
Г першыи, позный, масницѣ

50. Укажіть слово, в якому звук [о] з'явився на місці колишнього первинного або вторинного [е].
А самого
Б довбати
В зоря
Г шостий
Ґ торгувати

51. Якого походження сучасні форми минулого часу?
А сигматичний аорист
Б імперфект
В перфект
Г плюсквамперфект

52. У якому рядку є правильне твердження?
А Членні прикметники – іменні прикметники.
Б Нечленні прикметники –займенникові прикметники.
В Нечленні прикметники відмінювалися так, як іменники.
Г Нечленні прикметники відмінювалися так, як займенники.

53. У якому рядку зазначено дієслова, що мали особові форми?
А Супіни.
Б Дієприкметники.

В Дієслова наказового способу.
Г Інфінітиви.

54. Особові форми мали дієслова:
А Дійсного, умовного і наказового способів.
Б Умовного і наказового способів, інфінітив.
В Дійсного і наказового способів, супін.
Г Умовного і наказового способів, інфінітив, супін.

55. Особові форми мали дієслова:
А Інфінітив і дієприкметник.
Б Дійсного та умовного способів, інфінітив.
В Дісного, умовного і наказового способів.
Г Інфінітив, супін і дієприкметник

56. Неособові форми дієслова:
А Інфінітив, дієприкметник.
Б Супін, дієприкметник, інфінітив.
В Супін, наказовий спосіб, інфінітив.
Г Умовний спосіб дієслова.

57. У якому рядку є правильне твердження?
А Інфінітив і супін належали до іменних дієслівних форм.
Б Інфінітив і супін належали до особових дієслівних форм.
В Інфінітив і супін належали до іменних та особових дієслівних форм.
Г Інфінітив і супін не належали до іменних дієслівних форм.

58. У якому рядку наведені давні типи іменників, що увійшли до сучасної ІІІ відміни?
А ***-ā (- jā), *-o (- jŏ), *-ŭ, *-ū, *-ĭ, *-r**
Б ***-ĭ, *-r**

В ***-ā (- jā), *-ū, *-ĭ, *-r**
Г ***-ĭ, *-ū, *-r**

59. Поясніть, унаслідок чого в сучасній українській мові в родовому відмінку однини іменники чоловічого роду мають закінчення –у(-ю), -а(-я).
А витворення категорії істот-неістот
Б вплив середнього роду на чоловічий
В змішування колишніх *-о (- jŏ), *-ŭ-основ
Г вплив жіночого роду на чоловічий

60. Зазначте, як відмінювалися числівники **пять – девять**.
А як членні прикметники жіночого роду в однині
Б як іменники жіночого роду на приголосний
В як іменники жіночого роду на *-ĭ в однині
Г як числівник три

61. Зазначте, як відмінювалися числівники **дъва**, **оба**.
А тільки в множині
Б тільки в двоїні
В в множині і двоїні
Г в однині

62. З'ясуйте, яких змін зазнали членні пасивні дієприкметники минулого часу в сучасній українській літературній мові.
А існують зараз у повному складі
Б перейшли в прикметник
В перейшли в прислівник
Г значною мірою втратилися

63. З'ясуйте, на основі чого утворилися предметно-особові займенники.
А давніх особових займенників

Б давніх означальних займенників
В давніх вказівних займенників
Г давніх анафоричних займенників

64. Укажіть форми прикметників, які трапляються в пам'ятках української мови.
А флексійні і безфлексійні
Б членні й нечленні
В нечленні й короткі
Г членні і повні

65. З'ясуйте, що було причиною поділу іменників на основи.
А категорія роду
Б категорія числа
В система детермінативів
Г система категорій абстрактності-конкретності

66. Укажіть, з якої форми походить частка **би** у формах умовного способу.
А аориста дієслова *быти*
Б імперфекта дієслова *быти*
В перфекта дієслова *быти*
Г це давня частка

67. Укажіть, коли відбулося остаточне оформлення числівника як окремої частини мови.
А в праслов'янській мові
Б в протоукраїнський період
В в староукраїнський період
Г триває й досі

68. У якому рядку є іменник ū-основи?
А парта, пісня, буква, море, дитя
Б слово, лікоть, око, пісок, зима

В суддя, тіло, ім’я, овес, барва.
Г ячмінь, жито, коромисло, відро, звір

69. У якому рядку три іменники s-основи?
А овес, тіло, вухо, озеро, слово
Б дупло, море, вікно, чудо, небо
В сіно, село, жито, око, тіло
Г вухо, коло, віл, син, пісок

70. У якому рядку є два іменники ĭ-основи?
А радість, межа, доля, пісня, життя
Б струя, сіль, суддя, поле, свекруха
В кремінь, тесть, кінь, овес, учитель
Г сонце, тесля, золото, ціль, мета

71. У якому рядку два іменники t-основи?
А степ, дитя, тесть, совість, ім’я
Б курча, дівчатко, козля, дитина, лев
В віл, голуб, птах, пташа, пташатко.
Г слово, тіло, церква, війна, дух

72. У якому рядку є іменник n-основи?
А змія, кров, око, перстень, гонець
Б горобець, син, льон, вовченя, кінь
В вікно, котеня, знання, плем’я, стан
Г жнець, віл, сотник, книга, сон

73. У якому рядку є іменник r-основи?
А дружина, книга, корчма, матінка, брама
Б слуга, нога, мама, сестра, ріка
В пропажа, мати, мачуха, ріпа, труба
Г церква, душа, дошка, птиця, сльоза

74. У якому рядку всі іменники належать до основ на *-о (- jŏ)?

А гость, рабъ, братъ, чадо, чюдо
Б сълньце, небо, зьрно, голоубь, оуноша
В отьць, лѣсъ, работьникъ, вноукъ, печенѣгъ
Г сынъ, дерево, дѣло, поуто, вѣко

75. У якому рядку всі іменники належать до основ на *-ŭ?
А сынъ, чинъ, рядъ, вьрхъ, волъ
Б домъ, ядъ, садъ, сонъ, полъ
В локъть, сътьникъ, озеро, почьсть, сѣно
Г медъ, ледъ, мечь, моужь, львъ

76. У якому рядку всі іменники належать до основ на *-ū?
А цьркы, любы, свькры, мъркы, боукы
Б невѣста, порося, дьржава, снѣгъ, лице
В любы, кръкы, цьркы, судии, боукы
Г струя, ягода, пѣснь, гъртань, вѣсть

77. У якому рядку всі іменники належать до основ на *-ĭ?
А зять, тѣнь, мѣдь, пѣснь, вѣсть
Б огнь, голубь, гоусь, звѣрь, шьвьць
В мѣсто, почьсть, гоньць, колодязь, моужь
Г жеравль, рать, камѣнь, болѣзнь, пьрстень

78. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданому тексті?
Не зрите на тивоуна ни на отрока да не посмѣются приходящии к вам и домоу вашемоу ни обѣдоу вашемоу.

79. Скільки іменників з основою на *-ū вжито в поданих реченнях?

Ангелъ изиде съмоущенъ отъ цьркъви. Единъ же изрони жемчюжноу душу изъ храбра тѣла, чрес злато ожерелие.

80. Скільки іменників з основою на приголосний вжито в поданих реченнях?

И реша болгаре, толи не боудеть межю нами мира, елико камень начнеть плавати а хмель почнеть тонути. Боить ся оученикъ оучителева слова паче же самого учителя.

81. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

О сыну мои. Правьдна человѣка сынъ еси. Не зрите на тивоуна ни на отрока да не посмѣются приходящии к вам и домоу вашемоу ни обѣдоу вашемоу.

82. Скільки іменників з основою на *-ū вжито в поданих реченнях?

А самъ съ торожкоу поиди а съ мною любъвь възми. И тако же въшьдъшема въ црквь. И бывъши молитвѣ сѣдоста.

83. Скільки іменників з основою на *-ĭ вжито в поданих реченнях?

А ты буй Романе и Мстиславе храбрая мысль носить васъ умъ на дѣло. И бысть печаль велика въ полкоу его. Узрите жизнь вашю висящую предъ очима вашима.

84. Скільки іменників з основою на *-ā (- jā) вжито в поданих реченнях?

Поидемь брате в полоуночную страну. О русьская земле! Уже за шеломянемь еси. На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла.

85. Скільки іменників з основою на *-o (- jŏ) вжито в поданих реченнях?

И ты Борисе брате оуслыши гласа моего. Ярославна рано плачеть Путивлю городу, аркучи: о Днепре словутицю! Ты пробилъ еси каменныя горы сквозь землю половецкую.

86. Скільки іменників з основою на *-ŭ вжито в поданих реченнях?

Дивъ кличетъ върхоу древа, велитъ послоушати земли незнаемѣ. Еже было творити отроку моему, то самъ есмь творилъ, дѣла на воинѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зною и на зимѣ.

87. Скільки іменників з основою на *-ū вжито в поданих реченнях?

Волю жити съ львъмъ, неже съ женою лоукавою. Далъ на цьрковь даръ немалыи на славу Бога нашего. На полуденной сторони три слонци и три дузѣ кривавыхъ.

88. Скільки іменників з основою на *-ĭ вжито в поданих реченнях?

Не язъ почалъ братию бити но онъ. Се ты не шелъ еси с нама на поганыя, иже погубили соуть землю Роусьскую. Рекоста братъ брату: «се мое, а то мое же. Хвалю Бога и прославляю милость его».

89. Яка з поданих відмінкових форм іменників вторинна?

Давальний відмінок однини

А князеви Б словеси В камени Г медови

90. Відмінкові закінчення яких іменників вторинні?

Давальний відмінок однини

А князю Б тѣлоу В шимени Г медови

91. Відмінкові закінчення яких іменників вторинні?

Родовий відмінок однини

А брата Б сына В букъвє Г роукы

92. Які з поданих відмінкових форм іменників є вторинні?

Родовий відмінок однини

А брата Б сыноу В боуквы Г роукы

93. Які із поданих відмінкових форм іменників вторинні?

Давальний відмінок однини

А Иванови Б волови В сынови Г гости

94. Форми *плечима, очима* – це:

А давні форми множини

Б залишки двоїни

В нові форми множини

Г аналогія до форм чоловічого роду

95. Скільки в поданих реченнях вжито членних прикметників?

И поимаша грады многы и звратишася въ домы. Рече к неи остръмъ словомъ. Оусретоша полки полоѣцкыѣ.

96. У якому рядку вжито дієслово у формі імперфекта?

А несе

Б несеть

В несяше

Г несенъ

97. У якому рядку вжито дієслово у формі перфекта?

А єсть былъ неслъ

Б несеть

В несяше

Г неслъ есть

98. У якому рядку вжито дієслово у формі плюсквамперфекта?
А несла есть
Б несеть
В несяше
Г єсть была несла

99. У якому рядку вжито дієслово у формі аориста?
А єсть былъ началъ
Б начнеть
В нача
Г началъ єсть.

100. У якому рядку вжито дієслово у формі імперфекта?
А єсть былъ началъ
Б начнеть
В начаху
Г началъ есть

101. У якому рядку вжито дієслово у формі перфекта?
А єсть былъ началъ
Б начнеть
В начахомъ
Г началъ есть

102. У якому рядку вжито дієслово у формі плюсквамперфекта?
А єсть былъ началъ
Б начнеть
В начаша
Г началъ есть

103. У якому рядку вжито дієслово у формі аориста?
А єсть былъ писалъ
Б пишеть

В писа
Г писалъ есть

104. У якому рядку вжито дієслово у формі імперфекта?
А єсть былъ писалъ
Б пишеть
В писаше
Г писалъ есть

105. У якому рядку вжито дієслово у формі перфекта?
А єсть былъ писалъ
Б пишеть
В писаше
Г писалъ есть

106. У якому рядку всі дієслова 2 класу (за основою теперішнього часу)?
А оумети, нагѣрти, воєвати, варити, возити
Б двиноути, мокноути, мьрзноути, съхноути
В читати, мыти, оумѣти, желати, рѣзати
Г мыти, оутѣшати, возити, нести

107. Скільки в поданих реченнях дієслів І класу (за основою теперішнього часу)?

И рече емоу единъ кудесъникъ: Конь его же любиши и ездиши на немь, отъ того ти умрети. Се идуть Русь бесчисла корабль. Покрыли суть море корабли.

108. Скільки в поданих реченнях дієслів І класу (за основою теперішнього часу)?

Другаго дни велми рано кровавыя зори свѣтъ повѣдаютъ; чьрныя туча съ моря идутъ, хотять прикрытии .д.солнца, а въ нихъ трепещуть сини млънии.

109. Скільки в поданих реченнях дієслів II класу (за основою теперішнього часу)?

Се вѣтры, Стрибожи внуци, вѣють съ моря стрѣлами на храбрыя плъкы Игореви. Земля тутнетъ, рѣкы мутно текуть, пороси поля прикрываютъ.

110. Скільки в поданих реченнях дієслів III класу (за основою теперішнього часу)?

Азъ бо есмь княже аки древо при пути, мнози бо посѣкають его и на огнь мечуть, тако и азъ всемъ обидимъ есмь. Православыя моего и пастыря…не отступую и до васъ приду и з вами о том радити хочю.

111. Скільки в поданих реченнях дієслів IV класу (за основою теперішнього часу)?

Рече же имъ Ольга. Яко азъ мьстила оуже обиду мужа своего, когда придоша Кыеву второе и третьее. Когда творихъ трызну мужеви своему.

112. Скільки в поданих реченнях дієслів IУ класу (за основою теперішнього часу)?

Мнози бо дружаться со мною, а при напасти аки врази обрѣтаются, очима бо плачються со мною.а срдцемъ смѣют ми ся. Свѣдчю симъ моимъ листомъ.

113. Скільки в поданих реченнях вжито дієслів У класу (за основою теперішнього часу)?

Рѣша же дружина Игореви: да аще сице глаголеть царь, то что хочемъ, боле того, не бившееся имати злато и серебро и паволоки, егда кто вѣсть, кто одолѣеть.

114. Скільки в поданих реченнях вжито дієслів У класу (за основою теперішнього часу)?

И мають намъ тое мыто платити все широкыми грошми. А не на мнѣ кровь будеть, но на виноватомъ, но на томь, кто будеть криво учинилъ.

115. У якому рядку є три форми майбутнього часу?

А почьнешь радоватися, запирати, зроблять, купилъ быхъ

Б имоу ходити, буду стоялъ, хочете ся передати, скину

В начнуть смѣятися, будетъ принеслъ, напишу, робити

Г оумерети, почнеш, радоватися, иму ся бити, творити иметь

116. У якому рядку є чотири форми майбутнього часу?

А держу, стану шити, имємъ купити, будемъ хотѣти

Б битиму, робилъ, ималъ, начьну

В начьну гнати, накрою, будете ворожили, имете стояти

Г матиму, битиму, иму пасти, хочю платити

117. У якому рядку записано тільки форми наказового способу?

А неси, съхни, даи, люби

Б рьцѣте, сядь, печи, рѣжь

В плачь, ведя, мети, плети

Г нехай згинет, покажу, кладѣм, поклоняймо ся

118. У якому рядку записано тільки форми умовного способу?

А слушали бы, заснула, пришли бы, не проминули бы

Б быхом не воротили, не заважалъ бы, бысте приволили, кликали биша

В побывахомъ, слушали бы, казав быхъ, была бы не пустила

Г слушали бы, повѣдалъ бы, заснула быхъ, читали бы

119. У якому рядку є відіменниковий прислівник?

А И есть мѣсто то создано …яко дворъ камень кругомъ.
Б Свѣтъ събьранъ вьсюдоу.
В Куды очи понесут.
Г Убогих всегда з собою мѣєте.

120. У якому рядку є відіменниковий прислівник?
А Любовнє прїйми, охотнє пѣстуй, оумилно читай, оуважнє вникай.
Б Гултюйско жиючи.
В Потому испекли тую рыбу.
Г И бьяхоу бос я доуще в кругъ при єзерѣ.

121. У якому рядку є відзайменниковий прислівник?
А Церкви исподи дуплята есть вся.
Б И сюды гарєчє и туды болєчє.
В Отъселѣ на предълежащеє слово възвратимъ ся.
Г Назадъ домувъ ишовъ.

122. У якому рядку є відприкметниковий прислівник?
А Лоуче ти єсть.
Б Оли полоудни приѣха к ним.
В По троичи меча каменьемь доловь.
Г Туды гладь, куды шєрстъ лєжитъ.

123. Скільки прислівників у цьому реченні?
Нынѣ у васъ нѣсть меду ни скоры. Но мало у вас прошю.

124. Скільки прислівників у цих реченнях?
Голову си разбихъ дважды и руцѣ и нозѣ свои вередих. Догори рости будетъ.

125. Скільки сполучників у реченнях?
Да пишют к великому князю нашему. Имяху бо обычаи свои и законъ. Златом бо мужеи добрихь не добудень. О нем же преже сказахом.

126. Скільки прийменників у реченнях?

...Да пишют к великому князю нашему. Имяху бо обычаи свои и законъ. Златом бо мужеи добрихь не добудень. О нем же преже сказахом.

127. Скільки часток у реченнях?

...Да пишют к великому князю нашему. Имяху бо обычаи свои и законъ. Златом бо мужеи добрихь не добудень. О нем же преже сказахом.

128. Скільки підрядних сполучників у реченнях?

Кто въ Кыевѣ нача первѣе княжити и откуда Руская земля стала есть. Не послися к брату своему Володимеру, да бѣгти помогль. Се кость от кости моея, да плоть от плоти моея, си наречеся жена. Велика, господи, милость твоя на нас, яже та угодья створи еси.

129. Скільки сурядних сполучників у реченнях?

И кто въ Кыевѣ нача первѣе княжити и откуда Руская земля стала есть. Не послися к брату своему Володимеру, да бѣгти помогль. Се кость от кости моея, да плоть от плоти моея, си наречеся жена.

130. Скільки часток у реченнях?

И того ж року войска царского величества з козакамы, зъ полъкомь миргородским и гадяцкимь и инымь, ходилы под городь Юрьев ливонский, где войска шведскіе зоставалысь, и такь, за ласкою божіею, розбиты дощенту, и городь Юрьевь ливонскій люде царскіе опановалы и армать чотириста у шведовь отнялы и зь победою вернулися.

131. Скільки сполучників у реченнях?

И того ж року войска царского величества з козакамы, зъ полъкомь миргородским и гадяцкимь и инымь,

ходилы под городь Юрьев ливонский, где войска шведскіе зоставалысь, и такь, за ласкою божіею, розбиты дощенту, и городь Юрьевь ливонскій люде царскіе опановалы и армать чотириста у шведовь отнялы й зь победою верулися.

132. Скільки прийменників у реченнях?

И того ж року войска царского величества з козакамы, зъ полъкомь миргородским и гадяцкимь и инымь, ходилы под городь Юрьев ливонский, где войска шведскіе зоставалысь, и такь, за ласкою божіею, розбиты дощенту, и городь Юрьевь ливонскій люде царскіе опановалы и армать чотириста у шведовь отнялы й зь победою верулися.

133. Скільки прийменників у цьому реченні?

Даите ми отъ двора по три голубя да три воробьи.

134. Скільки службових частин мови у цьому реченні?

Се мое, а то мое же.

135. Скільки службових частин мови у цьому реченні?

Святии бо по вѣрѣ умроша, да живи суть о Христѣ .

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960.
2. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Історична граматика української мови. – К., 1962.
3. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматика української мови. – К., 1980.
4. Історія української мови. Фонетика. – К., 1979.
5. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978.

6. Історія української мови. Синтаксис. – К., 1983.
7. Історія української мови. Лексика І фразеологія. – К., 1983.
8. Коломієць Л.І., Майборода АВ. Історична граматика української мови. Збірник вправ. – К., 1988.
9. Крижанівська О.І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматика. – К, 2010.
10. Павленко Л.П. Історична граматика української мови. – К., 2010.

Допоміжна

11. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. – К., 1980.
12. Булаховський Л.А. Питання походження української мови: Історичний коментар до української мови// Вибр. праці: В 5-и т. – Т.2.–К., 1977. – С.10 – 25.
13. Булаховський Л.А. З історичних коменгарів до української мови. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників // Мовознавство. – 1949. – Т.VIII. – С. 51-56.
14. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К., 1966.
15. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку//2 Міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – С.7 – 12.
16. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
17. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови. – К., 1958.
18. Житецкий П.Г. Очерк звуковой истории малорусского наречия. – К., 1875.
19. Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія. – К., 1987.
20. Залеський А.М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові // Мовознавство. – 1986. – №6. – С. 55 – 62.

21. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеологія / Под ред. А.С. Мельничука. – К., 1985.
22. Єдлінська У.Я. Питання історичного синтаксису української мови (на матеріалі листів Богдана Хмельницького). — К., 1961.
23. Карпенко Ю. Коли і як виникла українська мова // Мовознавство: Тези та повідомлення Ш Міжнародного конгресу україністів. – Харків, 1996. – С.75-81.
24. Керницький І.М. Система словозміни в українській мові: На матеріалі пам'яток XVI ст. – К., 1985.
25. Ковалів П. Вступ до історії східнослов'янських мов. – Нью-Йорк, 1970.
26. Ковалів П.К. Лексичний фонд літературної мови Київського періоду X–XIV ст. – Т.І. – Основний фонд. – Нью-Йорк, 1962: Т.ІІ. Запозичення. – Нью-Йорк, 1964.
27. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов // Мовознавство. – 1992. – №5. – С. 3-11.
28. Медведєв Ф.П. Вступ до курсу історії української мови. – Харків. – 1965.
29. Мельничук О.С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності // Мовознавство. – 1985. – №3. – С.18.
30. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К., 1966.
31. Німчук В.В. Давньоруська спадщина у лексиці української мови. – К., 1992.
32. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови // Мовознавство. – 1997. – №6. – С. 3-15; 1998. – № 1.– С. 3-13.
33. Німчук В.В. Про походження українських діалектів // Україна: Наука і культура. – К., 1983. – Вип. 26-28.

34. Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1999.

35. Пещак М.М. Історичні писемні пам’ятки як джерело розвитку мовознавчої науки // Мовознавство. – 1987. – №3. – С. 49-54.

36. Півторак Г.П. Виникнення писемності у східних слов’ян за сучасними науковими даними// Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 9-21.

37. Півторак Г.П. Проблема східнослов’янської прамови // Мовознавство: Доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів. – К., 2002. – С. 268-272.

38. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.

39. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К, 1988.

40. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971.

41. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К., 1964. – Ч.І; 1970. – Ч.ІІ.

42. Скляренко В.Г. Нариси з історичної акцентології української мови. – К, 1983.

43. Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови. – К., 1973.

44. Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови за пам’ятками XIV–XVШ ст. (часові звороти). – К., 1968.

45. Слинько І.І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам’ятками XIV–XVIII ст. (просторові звороти). – К., 1968.

46. Слинько І.І. Дослідження з історичного синтаксису української мови за пам’ятками XI–XVШ ст. (історія предикативних, присвійних, об’єктних, просторових і часових зворотів). – К., 1970.

47. Сучасна українська літературна мова: Фонетика / За ред. І.К. Білодіда. – К., 1967.
48. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За ред. І.К. Білодіда. –К., 1969.
49. Тимченко Є. Курс історії українського языка: Вступ. Фонетика. – К., 1927.
50. Флаєр Майкл. Четверта палаталізація задньоязикових приголосних в українській мові: північноукраїнські говори // Мовознавство. – 1992. – №1. – С. 3-10.
51. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К., 1961.
52. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ, 1998.
53. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії)//2 Міжнародний конгрес україністів. – Львів, 1993. – С. 54-66.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ

АОРИСТ (від грец. ἀόριστος, букв. – невизначений) – у давніх слов'ян. мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявила себе до моменту мовлення (минулий час) і в момент мовлення уже не була актуальною.У праслов'янській мові збереглися форми тематичного кореневого і сигматичного аористів. У найдавніших українських пам'ятках вживався сигматичний аорист

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. assimilatio – уподібнення) – взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення.

Асиміляція виникає між звуками одного типу (голосних з голосними, приголосних з приголосними). Залежно від ступеня уподібнення звуків розрізняють повну і часткову асиміляцію. Вплив попереднього звука на наступний – прогресивна асиміляція, а наступного на попередній – регресивна. Взаємодія сусідніх звуків – контактна асиміляція, взаємодія звуків на відстані – дистантна асиміляція. А. приголосних буває за місцем і способом утворення звуків, твердістю і м'якістю, за участю голосу (глухістю – дзвінкістю), голосних – за рядом, піднесенням, лабіалізацією.

ДРУГЕ ПОВНОГОЛОССЯ – фонетичний процес, який полягає в перетворенні колишніх сильних зредукованих у сполученні з сонорними [р], [л] в повноголосні сполучення звуків [оро], [оло], [ере], [еле] за аналогією до першого повноголосся. Напр.: тьрнú → тернú → теренú.

ГЛАГОЛИЦЯ (від старосл. глаголъ – слово, мова) – одна з двох слов'янських азбук. Від другої азбуки – кирилиці – найбільше відрізняється формою букв. Глаголиця широко вживалася в IX ст. в Моравії, Болгарії і Хорватії, звідки була запозичена східними слов'янами, але швидко вийшла з ужитку.

ДВОЇНА – форма граматичного числа, що виділяє два передмети як один і протиставлена однині й множині. Активно вживана в найдавніших пам'ятках, Д. з часом зникла. Трапляються залишки Д. в діалектах (*дві відрі, три корівці, штири церковці*) та у формі орудного відмінка іменників (*плечима, очима*), у словах *очі, вуса, рукава, плечі, вуха* в сучасній українській літературній мові.

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від лат. *de*… – префікс із значенням віддлення, припинення, скасування, усунення і *палаталізація*), диспалаталізація – втрата м'якості приголосних.

ДЕТЕРМІНАТИВ (від лат. *de*… – префікс із значенням віддлення, припинення, скасування, усунення та terminus – межа, кордон) – успадковані від праіндоєвропейської мови

праслов'янські основотворчі суфікси, що складалися з голосних -ā-, -ŏ-, -ŭ-, -ū- або закінчувалися ними, а також основотворчі суфікси, що закінчувалися на приголосні -n- (-men-, -en-, -n-), -s- (-es-, -os-), -t- (-ent-), -r- (-ter-). Детермінативи – це кінцеві структурні форманти основ, відповідно до яких визначалися типи відмінювання іменників.

ДИСИМІЛЯЦІЯ (від лат. dissimilatio – розподібнення, від лат. dissimilis – несхожий) – заміна одного із двох однакових щодо способу творення приголосних звуків у межах одного слова на інший звук, відмінний щодо способу творення.

ДИФТОНГ (від грец. δίφῦογγος, від δίς – двічі і φῦόγγος – звук) – поєднання двох складотворних і нескладотворчих голосних звуків в одному складі. Д. як фонематичні одиниці активно вживалися в праслов'янській мові.

ДІАХРОНІЯ (від грец. δια …– префікс, що означає наскрізний рух, проникнення, розділення, і χρόνος – час) – історично-часова змінюваність мовних одиниць; зміна мовної системи у зв'язку з еволюцією.

ДОВГІ ГОЛОСНІ – голосні звуки, тривалість артикуляції яких довша від звичайної. Довгі голосні були властиві для праслов'янської мови, в якій вони виконували фонематичну функцію. У сучасній мові часокількісні відмінності у вимові голосних стосуються наголошених і ненаголошених звуків. Така довгота голосних не є фонематичною. У транскрипції праслов'янські довгі голосні (фонеми) позначають горизонтальною лінією над голосним. Напр.: [ō], [ū], [ā], [ī] .

ЗАКОН ВІДКРИТОГО СКЛАДУ – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть закону відкритого складу в тому, що звуки в межах складу розташовувалися за зростанням звучності, тобто, як правило, склади закінчувалися голосним.

ЗАКОН СКЛАДОВОГО СИНГАРМОНІЗМУ – одна із закономірностей, яка характеризувала структуру складу праслов'янської мови. Суть закону складового сингармонізму

в тому, що в межах складу поєднувалися голосні і приголосні однорідної сфери артикуляції – задньої чи передньої.

ЗАНЕПАД РЕДУКОВАНИХ – зникнення редукованих (зредукованих) голосних[ъ], [ь] як функціональних одиниць праслов'янської системи вокалізму. Занепад редукованих відбувався двома шляхами: вони або переходили в нуль звука, або вокалізувалися, тобто трансформувалися у звук повного творення.

ІМПЕРФЕКТ (від лат. imperfectus – недосконалий, неповноцінний, недоконаний, від im…– префікс, що означає заперечення, відсутність, і perfectus – досконалий, доконаний) – у давніх слов'янських мовах часова форма, яка означає тривалу дію, що виявляла себе до моменту мовлення і в момент мовлення була вже не актуальна.

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА – мовознавча наука, яка вивчає розвиток певної мови, еволюцію її фонетичної, морфологічної і синтаксичної систем за їх внутрішніми законами.

ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ – морфологічні чергування, традиційні чергування **–** звукові чергування, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасних мовах, і сьогодні є наслідком фонетичних змін, що відбувалися в давні часи.

КИРИЛИЦЯ (від імені просвітителя IX ст., одного з авторів азбуки – Кирила) – одна з перших найдавніших слов'янських азбук. Кирилиця відрізняється від глаголиці чіткішою і простішою формою літер. На основі кирилиці створено багато сучасних алфавітів, зокрема й український.

КЛАСИ ДІЄСЛІВ – групи дієслів залежно від характеру основи теперішнього часу чи інфінітива. У праслов'янській мові за основою теперішнього часу дієслова поділялися на 5 класів, а за основою інфінітива – на 6 класів.

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ (від лат.labialis – губний) – вимова звуків, при яких губи витягуються вперед і заокруглюються,

змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

МОНОФТОНГ (від грец. μονός – один, єдиний і φῦόγγος – звук) – простий голосний звук.

НЕПОВНОГОЛОССЯ – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень -ра-, -ла-: *влада, враг, глава, гладкий.*

НОВИЙ Ѣ – у староукраїнській мові дифтонгічний подовжений звук [ĕ], що в XII ст. після занепаду [ь] розвинувся з етимологічного довгого [ē] в нових закритих складах (шѣсть, пѣчь). На письмі позначався літерою ѣ. Оскільки його звучання було відмінним від звучання давнього ѣ, то протягом XIII ст. не фіксується заміна нового ѣ на **і**, тоді як у випадку з давнім ѣ вона звичайна.

НОСОВІ ГОЛОСНІ – звуки, при утворенні яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину: юс великий (ѫ)і юс малий (ѧ).

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (від лат. palatum – піднебіння) – підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок чого приголосний звук пом'якшується.

ПЕРЕХІДНЕ ПОМ'ЯКШЕННЯ – зміни приголосних під впливом голосних переднього ряду чи [J].

ПЕРФЕКТ (від лат. perfectus – завершений) – дієслівна форма в індоєвропейських мовах, зокрема і в праслов'янській та староукраїнській, що позначала повністю завершену в минулому дію, результат якої триває в момент мовлення. Утворювався перфект сполученням невідмінюваного дієприкметника на -лъ як носія лексичної семантики з відповідними формами теперішнього часу дієслова бути, що виражали граматичне значення.

У східнослов'янських мовах перфект, втративши допоміжне дієслово, перетворився в просту форму минулого часу: *написав, ніс, носив, прийшов*.

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ (від лат. plusquamperfectum – більше ніж закінчений), давноминулий час, передминулий час – дієслівна форма часу на позначення минулої дії, що передувала іншій минулій дії. Парадигма П. у праслов'янський період утворювалася поєднанням дієприкметника на -лъ з особовими формами в аористі або імперфекті.

ПОВНОГОЛОССЯ – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполучень -оро-, -оло-,-ере-, -еле- між приголосними: *борода, голова, берег.*

ПРАМОВА – мова-основа споріднених мов, реконструйована внаслыдок застосування порівняльно-історичного методу.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – спільнослов'янська мова, на основі якої виникли й розвинулися всі слов'янські мови. П.м. виокремилася з індоєвропейської мови. П.м. реконструюють на підставі зіставлення фактів усіх слов'янських мов та їхніх діалектів. Сама П.м. також мала діалектні відмінності, що дали початок різним слов'янським мовам. Імовірний час існування П.м. – I тис. до н.е. – V ст. н.е.

ПРОТЕЗА (з фр. prothéses від грец. πρόύεσις – розташування спереду) – поява приголосного звука на початку слова перед а, о, у та і: *Ганна, вогонь, вугілля, він.*

ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ – приставні приголосні звуки [в], [г], [й] на початку слова перед голосними [а], [о], [у], [і] і подекуди. Напр.: *ягня, горіх, вогонь, вулик, вівця.*

ПРОТОУКРАЇНСЬКА МОВА – перехідний стан між праслов'янською й українською мовами.

РЕДУКОВАНІ (зредуковані) ГОЛОСНІ – надкороткі голосні переднього й заднього ряду [ь], [ъ] у праслов'янській і протоукраїнській мовах. Розвинулися в праслов'янській мові з успадкованих від індоєвропейської мови голосних [ĭ] та [ŭ]. Давні зредуковані голосні не збереглися в жодній із слов'янських мов.

СИНХРОНІЯ – (від грец. synchronos – одночасний) – стан мови в певну добу, на одному часовому зрізі як предмет

лінгвістичного дослідження. Синхронічний опис мови передбачає виявлення тенденцій в одночасному функціонування фонетичних. лексичних, граматичних та інших мовних одиниць, що утворюють цілісну систему

СКЛАДОТВОРЧІ ЗВУКИ – звуки, які організовують склад. У сучасній українській мові складотворними звуками є голосні. У праслов'янській і протоукраїнській мовах, крім того, складотворними могли бути й сонорні приголосні [р], [л].

СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – найдавніша літературно-писемна мова слов'ян, зафіксована в пам'ятках X – XI ст. У її основі – староболгарська мова, яка виникла на основі південно-македонського (солунського) діалекту. У другій половині IX ст. старослов'янською мовою з грецької переклали релігійні книги брати Кирило і Мефодій. Протягом кілької століть старослов'янська мова була конфесійною мовою східних слов'ян. Її пам'ятки написані двома алфавітами: кирилицею і глаголицею.

СУПІН (від лат. supinum, букв. – обернутий назад) – дієслівна форма, яка існувала в індоєвропейських мовах. Вживалася в праслов'янській мові. Трапляється в давніх пам'ятках (старослов'янських і староукраїнських). Супін уживався при дієсловах із значенням руху, вказуючи на мету цього руху. Формальною ознакою супіна був суфікс -тъ. З часом функції супіна у східнослов'янських мовах перейняв на себе інфінітив.

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА – старослов'янська літературна мова, яка використовується як мова православної релігії. Під впливом живих народних мов мертва церковнослов'янська мова зазнавала змін, виступаючи в болгарській, українській, російській, сербській, македонській, румунській редакціях. Ці відмінності фіксуються вже в пам'ятках X – XI ст. Норми церковнослов'янської мови змінювалися залежно від того, куди переміщувався центр слов'янської писемності. Церковнослов'янська мова як

писемно-книжна мова в часи Київської Русі існувала паралельно зі староукраїнською літературною мовою, сформованою на народній основі.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ

1. Предмет і завдання історії української мови, її зв'язок з іншими науковими дисциплінами.
2. Виникнення і розвиток письма та літературної мови у східних слов'ян.
3. Основні джерела вивчення української мови.
4. Найважливіші писемні пам'ятки української мови.
5. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Основні риси української мови.
6. Походження української мови. Проблема періодизації історії української мови.
7. Закон відкритого складу і звукові зміни, пов'язані з його дією.
8. Чергування голосних і приголосних фонем у спільнослов'янській мові.
9. Пом'якшення приголосних у сполученні з наступним J.
10. Перша палаталізація задньоязикових приголосних.
11. Друга. палаталізація задньоязикових приголосних.
12. Третя палаталізація задньоязикових приголосних.
13. Зміна е в о на початку слова.
14. Історія носових голосних фонем.
15. Зміна **л** на **в (ў)**.
16. Історія звука Ґ.
17. Історія губних приголосних.
18. Історія шиплячих приголосних.
19. Протетичні приголосні в українській мові.
20. Зміна **о** в **а** в староукраїнській мові.
21. Перехід **о**, **е** в **і** в староукраїнській мові.
22. Ствердіння приголосних в українській мові.

23. Історія першого повноголосся.
24. Зміна сполучень **ор-**, **ол-** перед приголосними на початку слова.
25. Фонетична система української мови XI-XIII ст.
26. Історія зредукованих голосних.
27. Історія другого повноголосся.
28. Наслідки занепаду зредукованих голосних у системі голосних.
29. Наслідки занепаду зредукованих голосних у системі приголосних.
30. Перехід **е** в **о** після шиплячих та J.
31. Історія звука **ѣ**.
32. Історія етимологічних **и (і)** та **ы**.
33. Історія зредукованих голосних **ъ**, **ь** з сонорними **р**, **л** у позиції між приголосними.
34. Наслідки занепаду зредукованих голосних у системі голосних.
35. Історія порядкових числівників.
36. Поділ іменників на основи у давній українській мові.
37. Історія числівників п’ять – дев’ять.
38. Історія форм іменників 1 відміни.
39. Історія форм іменників 2 відміни.
40. Історія форм іменників 3 відміни.
41. Історія форм іменників 4 відміни.
42. Історія складних числівників одинадцять – дев’ятнадцять.
43. Історія форм присвійних займенників.
44. Історія складних числівників п’ятдесят – вісімдесят, двісті – дев’ятсот.
45. Історія збірних і дробових числівників.
46. Історія предметно-особового і зворотного займенників.
47. Історія форм коротких прикметників.
48. Історія форм повних прикметників.
49. Історія вказівних займенників.

50. Класифікація дієслівних основ.
51. Історія форм теперішнього часу тематичних дієслів.
52. Історія форм теперішнього часу атематичних дієслів.
53. Історія форм аориста.
54. Історія числівника два.
55. Історія числівників три і чотири.
56. Історія числівника сорок.
57. Історія форм питального займенника хто.
58. Історія числівника десять.
59. Історія форм питального займенника що.
60. Історія форм імперфекта.
61. Історія форм перфекта.
62. Історія форм плюсквамперфекта.
63. Історія форм умовного способу.
64. Історія форм наказового способу.
65. Історія форм майбутнього часу.
66. Історія форм пасивних дієприкметників.
67. Історія форм активних дієприкметників.
68. Історія інфінітива і супіна.
69. Службові частини мови.
70. Особливості староукраїнського синтаксису

Походження українського письма. ТАБЛИЦЯ

Буква грецького письма	Назва	Кирилиця					Сучасна буква
		Буква	Назва	Українська вимова назви	Звукове значення	Числове значення	
А ά	альфа	Аа	азъ	аз	[а]	1	А а
-	-	Бб	боукы	буки	[б]		Б б
В β	бета	Вв	вѣды	віди	[в]	2	В в
Г γ	гамма	Гг	глаголи	глаголь	[г]	3	Г г
Δ δ	дельта	Дд	добро	добро	[д]	4	Д д
Е ε	епсилон	Єє	есть	єсть	[ʹе]	5	Е е, Є є
		Жж	живѣте	живіте	[ж ʹ]		Ж ж
		Ѕѕ	зѣло	зіло		6	Дз дз
Ζζ	зета	Зз	земля	земля	[з]	7	З з
Η η	ета	Ии	иже	іже	[і]	8	И и, Й й
Ι ι	йота	Іі	и	і	[і]	10	І і, Ї ї
Κ κ	каппа	Кк	како	како	[к]	20	К к
Λ λ	лямбда	Лл	люди	люди	[л]	30	Л л
Μ μ	мю	Мм	мысльте	мисліте	[м]	40	М м
Ν ν	ню	Нн	нашь	наш	[н]	50	Н н
Ο ο	омікрон	Оо	онъ	он	[о]	70	О о
Π π	пі	Пп	покои	покой	[п]	80	П п
Ρ ρ	ро	Рр	рьци	рци	[р]	100	Р р
Σσς	сигма	Сс	слово	слово	[с]	200	С с
Τ τ	тау	Тт	твьрдо	твердо	[т]	300	Т т
		Уоу	оукъ	ук	[у]	400	У у
Φ φ	фі	Фф	фрьть	ферть	[ф]	500	Ф ф
Χ χ	хі	Хх	хѣръ	хір	[х]	600	Х х
Ω ω	омега	Ѡѡ	отъ	от	[о]	800	о
		Цц	ци	ци	[ц ʹ]	900	Ц ц
		Чч	чрьвь	черв	[ч ʹ]	90	Ч ч
		Шш	ша	ша	[ш ʹ]		Ш ш
		Щщ	шта	шта	[ш ʹ т ʹ]		Щ щ
		Ъъ	ерь	єр	[ъ]		

Δ δ	дель-та	Д д	добро	добро	[д]	4	Д д
Е ε	епси-лон	Є є	есть	єсть	[ʹе]	5	Е е, Є є
		Ж ж	живѣте	живіте	[ж ʹ]		Ж ж
		Ѕ ѕ	ѕѣло	зіло		6	Дз дз
Ζζ	зета	З з	земла	земля	[з]	7	З з
Η η	ета	И и	иже	іже	[і]	8	И и, Й й
Ι ι	йота	І і	и	і	[і]	10	І і, Ї ї
Κ κ	каппа	К к	како	како	[к]	20	К к
Λ λ	лямб-да	Л л	людии	люди	[л]	30	Л л
Μ μ	мю	М м	мы-слѣте	мисліте	[м]	40	М м
Ν ν	ню	Н н	нашь	наш	[н]	50	Н н
Ο ο	омі-крон	О о	онъ	он	[о]	70	О о
Π π	пі	П п	покои	покой	[п]	80	П п
Ρ ρ	ро	Р р	рьци	рци	[р]	100	Р р
Σσς	сигма	С с	слово	слово	[с]	200	С с
Τ τ	тау	Т т	твьрьдо	твердо	[т]	300	Т т
		Ѹ ѹ	оукъ	ук	[у]	400	У у
Φ φ	фі	Ф ф	фрьть	ферть	[ф]	500	Ф ф
Χ χ	хі	Х х	хѣръ	хір	[х]	600	Х х
Ω ω	омега	Ѡ ѡ	отъ	от	[о]	800	о
		Ц ц	ци	ци	[ц ʹ]	900	Ц ц
		Ч ч	чрьвь	черв	[ч ʹ]	90	Ч ч
		Ш ш	ша	ша	[ш ʹ]		Ш ш
		Щ щ	шта	шта	[ш ʹт ʹ]		Щ щ
		Ъ ъ	ѥръ	єр	[ъ]		

ЗМІСТ

ВСТУП……..3
ЗМІСТ КУРСУ…… 4
ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ……..13
Практичне заняття 1……..13
Тема. *Походження та основні періоди розвитку української мови*
Практичне заняття 2 ……..17
Тема. *Відображення в староукраїнській мові фонетичних процесів спільнослов'янської мови. Перша, друга, третя перехідні палаталізації. Пом'якшення приголосних у сполученні з [j]*
Практичне заняття 3……..23
Тема. *Звукові зміни в протоукраїнській мові (VII – X ст.*)
Практичне заняття 4……...29

Тема. *Фонетичні зміни в староукраїнській мові до XIII ст. Історія голосних ъ, ь*
Практичні заняття 5, 6……35
Тема. *Наслідки занепаду зредукованих ъ, ь у системі голосних і приголосних*
Практичне заняття 7, 8……..45
Тема. *Звукові зміни, не пов'язані із занепадом зредукованих*
Практичне заняття 9……...52
Тема. *Звукова історія слова на українському мовному ґрунті*
Практичні заняття 10,11……55
Тема. *Іменник як частина мови. Граматичні категорії іменника*
Практичне заняття 12……68
Тема. *Займенник, його граматичні категорії*
Практичне заняття 13……76
Тема. *Прикметник, його граматичні категорії*
Практичне заняття 14……85
Тема. *Числівник, його граматичні категорії*
Практичне заняття 15……92
Тема. *Дієслово, його граматичні категорії*
Практичне заняття 16……...112
Тема. *Прислівник. Службові частини мови*
Практичне заняття 17……...122
Тема. *Синтаксичний розбір староукраїнського речення*
ТЕСТИ……...135
ЛІТЕРАТУРА……...161
ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ……...165
ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ З ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ……172
Походження українського письма. ТАБЛИЦЯ……..175